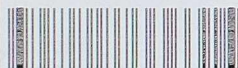

M

K 1/188

610012337

COBISS

188 РТКА КЊИЖЕВНА ЗАП А 185

БОГДАН ПОПОВИЋ

БОМАРШЕ

K 1-188

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXVIII. БР. 188.

БОГДАН ПОПОВИЋ

—

БОМАРШЕ

1 9 2 5

ШТАМПА ЗАДРУГА ШТАМП, РАДНИКА „РОДОЉУБ“, БЕОГРАД

БОМАРШЕ

Kosica I. Jemle Z

I.

„Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?“

(Квинтилиан).

Као што каже Паскал, који је, кад је требало, осим дубине, имао и духа: „Последње што човек нађе кад узме нешто да пише, то је почетак“. Непријатна истина којипут, али истина: ја ево у овом тренутку још не знам како ћу да почнем ове редове, и ако потпуно знам шта имам у њима да кажем. Могао бих, пошто је данас све више обичај изићи одмах пред читаоце с тасима и таламбасима и шумно изнети своју шарену робу на пазар, почети их овако:

— „Око 1748 године, у једној од оних уских, али живих трговачких улица старог Париза, за стакленим излогом једнога часовничарског дућана, водило је своје дане једно живо, интелигентно момче, учећи се часовничарству у свога оца, мирнога грађанина Карона. Отац непознат, син још непознатији, обоје са мало, са нимало изгледа да ће им у тада-

Литература: *Скупљена дела* (изд. у седам књига од 1809); *Позоришна дела*, 4 књ. (изд. d'Heylli et Marescot, 1869—1875); *Ме-моари* (изд. Garnier). *Loménie*, Beaumarchais et son temps, 2 књ., 1856 (прва велика и најлепше написана биографија његова). *Bettelheim*, Beaumarchais, eine Biographie, 1886 (богата документима). *Lintilhac*, Beaumarchais et ses oeuvres 1883. *Gudin de la Brenellerie*, Histoire de Beaumarchais (сачувана у рукопису, и штампана 1887). *Sainte-Beuve*, Causeries du lundi, VI. књига,

шњем француском друштву, сазиданом на слојеве јасно, строго обележене (ви знате да је то манија сваког века констатовати овај факат код свога претходника), испасти за руком да икад изађу из уског круга свога еснафа...

„Пустите сад нека протече једно тридесет година, и на своје велико чудо наћи ћете да је тај некадашњи момчић, око 1780 године: Карон де Бомарше, племић, један од најбогатијих људи у Француској и можда најпознатији човек у Европи, да као трговац ради на највећим предузећима и операцијама, да је као политичар човек од великога утицаја, да као тајни агент Луја XV. и XVI. отправља послове од којих су десет других немоћно одустајали, да на своју руку помаже Америчанима у њиховом рату за ослобођење, да сам има своју морину којом готово лично ратује против Енглеске, да обара једном парницом својом *парламенаџи Моју* (парламенат, врховни суд у Француској пре 1789), који је као мучан јарам жуљио врат целе Француске, да му се с времена на време обраћају министри за савет, да води преписку с француским краљем, да маса пројеката приватних и државних пролазе кроз његове руке, да је као часовничар у својој младости учинио знатан проналазак у својој вештини, да је као свирач усавршио на харфи педале, да је покрај свега тога налазио времена да се учини једним од најомиљенијих салонских људи свога доба, и да напише две од најпознатијих светских комедија: *Севилскога Берберина* и *Фигарову Женидбу*“.

Овако бих, велим, почео ове редове кад бих држао да је потребно правити рекламу Бомаршеу као предмету једног књижевног огледа — и ако би реклама, кад је реч о њему, била на свом месту пре но игде, пошто је он један од њених правих и најдаровитијих твораца. Да је реч о неком који би вам био мање познат од писца *Севилског Берберина*, можда бих се послужио тим невиним лукавством. Код Бомаршеа то није потребно. Вама је он познат сасвим онако као што су вам познати и Гете, и

Шекспир, и Сервантес, и Молиер. Хоћу да кажем да вам је добро познат. Он је, доиста, један од најчувенијих писаца опште књижевности. Његове две комедије остаће као што су остале Молиерове или Аристофанове. Данас кад се говори о његовом Фигару, готово је обичај додати да је он тип „који ће живети догод буде трајао језик и књижевност француска“. Један изврстан познавалац француске књижевности, у почетку свога рада о Бомаршеу, вели: „Осамнаести век није потпун без Бомаршеа, као што не би био потпун без Дидроа, Волтера, или Мирабоа; он је једна од његових најоригиналнијих, најкарактеристичнијих и најреволуционарнијих личности“.¹⁾ Друга два писца, који су може бити најбоље познавали осамнаести век у Француској, рекли су да је Бомарше, заједно са Дидроом и писцем *Павла и Виргиније*, главни завештај осамнаестог века.²⁾ С те стране дакле нема тешкоће. Ако има нешто нарочито да се овде савлада, то су тешкоће које ничу из изузетности физиономије Бомаршеове. Наш је јунак тако шарена личност, састављена из тако разноврсних делова, који се тако прожимају, укрштају и крију један за другим, да његов живот и рад личе на безгранично замршену гужву конаца, пуну чворова, коју је, на први поглед, немогуће размрсити. Као пред киповима оних индијских богова с три главе и множином руку и ногу, треба вам неко време док пронађете чему који делови припадају, како стоје један према другоме, како граде једну целину, док се упознате са оним лавиринтом занимања, осећања, мисли, особина, радова који чине јединствену физиономију Бомаршеову. Очеvidно, човек један и његов живот нису никад просте ствари. Осим множине, разноликости и разпарчаности појединости ми имамо ту да рачунамо и са непрекидним мењањем њиховим. Новине јављају да ће о идућој париској изложби не знам ко изложити велики низ својих фотографија, сниманих у врло кратким размацама. Кажу да ипак ниједна није као друга. Мењање је непре-

¹⁾ *Сенш-Бев* I. с. ²⁾ *Journal des Goncourt*, књ. III. стр. 44.

кидно. Овако је исто и са моралном страном у човеку. Али ако је све то истина уопште, двапут је више кад је реч о Бомаршеу. Сваки је човек глумац на час већој час мањој позорници, и ни један не игра само једну улогу. Али је вероватно да никад није било човека да игра више улога од Бомаршеа, ни приватне позорнице на којој би било више кулиса, декорација, костима, машинерија и кретања но на његовој. Протеј у виду човека, сто разних облика код једне исте јединке, онолико догађаја колико дана, то су отприлике обележја на која се вечито морате враћати кад о њему говорите. Он је „часовничар, музичар, писац песама, драматург, писац комедија, *homme de plaisir*, дворанин, предузимач, финансиер, фабричар, издавач, лађар, лиферанат, тајни агенат, публицист, трговац, трибун у приликама, и вечити парничар“.¹⁾ Круг његова пословања нема периферије: нађите ту средиште! Сведите множину, дајте распарчаноме облик, систематизишите неред! „О Бомаршеу не треба никако систематично говорити, јер он сам није био систематичан“. Пошто ово каже Сент-Бев, може му се веровати, и веровало се. У маси радова о Бомаршеу имају лепе скице, велике биографије; систематичне студије нема ни једне. Ми, покрај свега тога, овај савет не можемо и нећемо послушати. За биографски начин излагања, за причање по реду појединих догађаја у његовом животу, потребно је више простора и времена но што нама стоји на расположењу (ово није празна формула). Сент-Бев је, истина, по том начину израдио кратку студију; али у оно доба још ни Ломенијева биографија није била изишла; а данас је грађа о Бомаршеу огромно нарасла. Ломенијево дело броји преко хиљаду, а Бетелхајмово и Лентиљаково броје свако преко пет стотина страна, пуних докумената. А после, може се посумњати, да ли је то баш тако извесно да се о Бомаршеу не може систематично говорити. У том случају, он би био изузетак, јединствен изу-

¹⁾ Ломени књ. I., стр. 13.

зетак. А то није вероватно. Ма колико да му живот и карактер изгледају на први поглед несистематични, не могу бити без правилности. Да је њу теже извести код њега но код других, не може се спорити; али то још није разлог да се ствар сасвим напусти. У сваком случају, може се покушати, и покушаћемо. Покушаћемо издвојити и систематисати главне стране његова карактера, потражити извесне правилности у догађајима у његовом животу, дати, једном речју, систематичну слику његове моралне и књижевне физиономије, по свима техничким захтевима старога хексаметра, који је исписан на челу овога рада.

Моја је дужност била обратити пажњу на овакву намеру. Филдинг у једном свом роману употребљује писце са људима који држе гостионице, у којима свако има право да тражи шта хоће за своје паре. Кад приватни људи дају ручкове, познато је, вели он, да сваки мора бити задовољан са оним што се пред њега изнесе. Сасвим је друкчије у гостионицама где сваки гост има права да бира. Отуда је дужност сваког поштеног гостионичара да раније састави карту коју ће сваки моћи прегледати чим уђе, па остати ако му се ручак допадне, или отићи ако не. Ми нисмо могли бити мање деликатни. Сва одговорност, разуме се, пада на нас. Ако се ова реч учини бређа нескромношћу, ако, осим тога, још остајете у недоумици у погледу на методу коју смо изабрали, и затражите једно искрено *teu culpa* од мене, признаћу вам (под условом да међу нама остане) да ни сам баш не идем са необичним поуздањем на посао. Као што каже песник:

Биће ту дизања дима, и дизања пусте прашине,
Ал' се ни кућа помести, ни ватра укресати неће...

II.

Толико је пута помињано да је већ банално (то нам, у осталом, допушта да не трошимо много речи на доказивање), да је при проучавању једног човека потребно обратити пажњу на средину, времену и просторну, у којој је он никао и порастао. Колики је утицај њен на њега, довољно је само једном нагласити. Он је у њој као у челичним обручима или канцама. Личности, догађаји, прилике, све се то тиска, таре, витла и удара о њега, савијајући га, калупећи, мењајући. Ни делића нема на човеку на коме нећете наћи њене трагове. Можемо је слободно замислити као гранато чудовиште једно, које га својим витим и јаким рукама опасује и грли и увија од главе до пете. У том погледу је исто толико пуна дубоког значаја колико лепа она слика у индијској драми *Сакунђали*, што прича о испоснику који је годинама стајао пред својом пећином, непомичан, као окамењен, док се, мало по мало, цела околина, жива и мртва, није покупила и слегла око њега као огромна и шарена плима, запљускујући га својим чудноватим таласима. Све уд по уд нестајао му је под овом освајачком најездом, која се ваљала на њега млазевима и сноповима: „ногу му нестаде дубоко у једном мравињаку; змија му се једна опаса око бедара на место браминске струке његове; лиане му се жилаво стегоше око врата, а тице саградише гнезда у његовој накострешеној коси.“ Као што рекох, од главе до пете он носи на себи њене трагове. Ну како се човек не развија од једанпут, потребно је пратити, у главном, њен утицај на њега све до

оног времена кад тај процес престане, или бар изгуби девет десетина од своје снаге.

После овога, можете рећи да ни ово неколико речи није било потребно. Изгубљено време уштедећемо тиме што ћемо из детињства и младости нашега јунака изабрати само оне епизоде које су биле од утицаја на његово душевно развијање и на ток његова живота, и прегледати их у кратким, збијеним скицама.

Бомарше је париско дете, син једне скромне грађанске породице. Отац му је био човек строг, поштен, разуман, вичан своме занату. Читао је радо и доста, то јест нешто више но други људи његова стања и положаја. У његовој су се кући неговали они ситни друштвени таленти веома цењени, скоро неопходни, и мушком и женском у осамнаестом веку: музика, представљање позоришта, конверсација, писање писама, портрета, песама, и тако даље. — Мати је Бомаршеова била обична, добра жена, таман толико јака, да је њен несташни син могао радити што год је хтео, кад није био под очевим надзором. — А син — син је био несташан, веома несташан, сувише жив, сувише пун снаге и здравља, који увек траже одушке, прете поћи низа страну и у страну, ако им не дате правилнога маха, слободна поља, ако их не управите камо треба. Младога Карона „шиба крв“ по ушима, а „сврбе дланови.“ Извађен из школе од тринаест година, место да седи код куће, он гони кроз улице париске као *gamin*, води чету вршњака са собом, управо за собом, узнемирује у њином сну праведника невинне грађане своје улице, кавжи, се прима и дели буботке на све стране, уређује као досетљив редитељ, води као вичан коловођ, несташно коло дечје, пљачка у прилици материну камару за јестива, пуни кућу грајом и урнебесом: *демоном* га зове његова сестра Јулија у једној не много песничкој, али врло занимљивој песми о његовом детињству. У њему здравље кува, кључа, прелива се; и, као увек, на страну на коју не треба. Корак га један

само раздваја од недопуштенога: он га прелази. За тако живу и предузимљиву природу две власи на глави даље су једна од друге но материна камара са јестивом од очеве шкабрије с парама: не пружи-ти руку било би неприродно. Али се са старим Кароном, кога познајемо, није било шалити. Без другога суда, за нашим јунаком једнога дана затворише капију, сурово, немилосрдно. Као и сви јаки лекови, и овај је носио са собом спас или коначну пропаст. Бомарше је, као и све живе и узбуђене природе, имао осетљиво срце: очев гњев га се био коснуо више но што се могло очекивати. Срећна су, уз ово буди речено, деца која осмејке и миловања памте као ретку награду, као недељно одело, као послас-тице које се деле само неколико пута у години, на велике празнике! Јесу ли залутала, вратиће се на пут; јесу ли погрешила, искрено кајање прати усто-пице погрешку. Младога је Карона спасла строгост очева. С почетка збуњен, у чуду, престрављен, по-кушао је живети ван куће, ручајући можда и кона-кујући с времена на време код познаника свога оца, а оно друго време проводећи како је знао и могао. Али му се убрзо тај живот учини страшним, ужас-ним; на његово кумљење и преклињање, кућњи се пријатељи заузеше код његова оца, и стари Карон, после подужег опирања, одговори најзад на покајно писмо свога сина. „Прочитао сам, пише му, два пута ваше последње писмо. Г. Котен ми је још показао и писмо које сте њему писали. Нашао сам да су па-метна и разборита; са осећањима која у њима казу-јете био бих ванредно задовољан да је у мојој вла-сти веровати у сталност њихову. Али на вашу ве-лику несрећу, ви сте савршено изгубили моје пове-рење.... Ипак, пријатељство, уважање које имам према оној тројници поштованих пријатеља којима сте се ви обратили, благодарност коју им дугујем за велике доброте њихове према вама, изнудили су при-станак против моје воље, и ма да сам био потпуно уверен да има четири вероватноће за једну да ви своја обећања нећете одржати. И сад, сами разумете

каква би страшна несрећа била за вас и ваш глас, кад бисте ме и по други пут принудили да вас од куће отерам!“ Под оваквом би се руком и челик савио; под оваквом је руком сласт савити бунтовничку главу своју. „Господине и многопоштовани оче,“ одговара на ово писмо Бомарше.¹⁾ „Пристајем на све ваше услове, с тврдом одлуком да их с Божјом помоћу испуњавам. Али, како ме срце боли кад се сетим оног времена кад ниједан од ових начина није био потребан да ме опомиње на моје дужности! Право је да претрпим понижење које сам доиста заслужио био: ја ћу бити пресрећан, ако ми оно поред мога доброг владања буде могло вашу љубав повратити.“ Као снег копни грешна душа под топлим дахом искрена и пријатељског укора, и мир и љубав улазе у Каронову кућу, да више никад из ње не изађу. Одсада Бомарше ни за тренутак неће престати бити добар син и брат; у највећем гласу и слави својој завршаваће он писма своје оцу речима: „Част ми је остати са најоданијим поштовањем, господине и веома драги оче, ваш врло понизан и врло послушни слуга и син“; у најмучнијим приликама држаће он целу породицу на својим раменима, а међу писмима његова строга оца биће их која ће се свршавати речима: „Збогом, мој драги Бомарше, части моја, славо моја, круно моја, радости срца мога; прими тисућу загрљаја од најнежнијег међу оцевима и најбољег пријатеља твога.“²⁾

По повратку своје у очеву кућу (било му је гад отприлике шеснаест година), Бомарше се озбиљно баци на посао, настави вредно учење свога заната. Сва она живост природе и интелигенције која се раније расипала, трошила на све стране, тражећи какву било храну својим пожудама, пала је сада као мрав на користан посао, онако исто јогунасто и неуморно као што је пређе прштала без престанка у безброј-

¹⁾ И једно и друго писмо у Ломени, I, 73-76.

²⁾ Ibid. 132.

ним опасним варницама, на штету своју и целог света; на резултат и то одличан резултат, нећемо дуго чекати. У својој двадесет првој години, Бомарше учини леп проналазак, унесе важну једну поправку у сатни механизам: изуме нов *регулаџор*. Да је интелигентан и даровит био, показивало се и иначе на сваком кораку. За младића који није био свршио ни гимназију, писао је врло лепо. Има из оног времена неколико писама и песама, која се са свим могу читати. Осим тога свирао је „у све инструменте,“ на харфи изврсно, на којој је, као што смо горе чули, још и педале поправио. Без много смелости, можемо још сад закључити да ћемо имати посла са добром интелигенцијом.

.... Свој проналазак Бомарше повери Лепџу (чувеном часовничару ондашњем). Лепџ, ослањајући се на свој глас, и држећи да непознати Бомарше неће смети ударити на њега ни у ком случају, објави (1753) у *Меркуру* Бомаршеов проналазак као свој. Поступак је био веома гадан, али казна за њега није изостала. Као мачка је млади Бомарше био скочио на Лепџа, који се — на свом клизавом земљишту — једва и могао бранити. Преко колена му је крхао одговоре, и слабе, управо никакве доказе његове. Грајао је, осим тога, за тројицу, и у новинама, и усмено, и пред Академијом Наука, пред коју је напоследку успео изнети целу ствар. Сумње није могло бити; Академија досуди Бомаршеу право проналаска, а сам проналазак оцени као најсавршенији од свих који су дотада били учињени у том погледу на џепним сатовима.¹⁾ — Две су ствари занимљиве у овој Бомаршеовој парници; могли бисмо их запамтити, ако хоћете: прво жилавост и предузимљивост које је Бомарше уносио у борбу са Лепџом, доста необичне за његове године; друго, сама та околност што се у својој двадесет првој години почео парничити.

1) Ломени, I. 80.

Ако је победа била лепа и бређа будућим успесима ни фанfare јој нису фалиле: „као што је затрубио на јуриш, тако је трубио и победу:“

Comme il sonna la charge, il sonna la victoire...

Ваља прочитати његову прозбу Академији и оглас публици: испод привидне скромности, надима се сићушни *homunculus*, гестикулише, труби, трешти; стидљив поклон у почетку, а одмах затим руку на прса, а прса напоље! „Моје је, вели, предузеће било очевидно дрско. Толики велики људи, којима ја *може би* и, и ако цео свој живот на то утрошим, нећу никад бити раван, покушавали су, али узалудно, постићи ту тако жељену мету....“¹⁾.

Нема сумње, он се хвали; хвали се више но што је допуштено.... Али је Карон син трговац; а шта је природније но да трговац брани и хвали своју робу? И што шумније, то боље. Говорити као у салону, овде не би помогло; било то пристојно, или не, овде треба зинути што се више може: очевидно је да се трговац не сме одрећи оног свог претка који је у средњем веку, по вашарима, са набреклим вратним и петним жилама целом својом личношћу викао, доказујући да је његова чоха свилена кадива. — Кад се публика једном привуче, ваља је затим умети задржати. Карон син, који је трговац од главе до пете, посисао је ово знање с мајчиним млеком; боље но ико зна он да гвожђе треба ковати док се не охлади. „Господине, пише он после године дана уредништву *Меркура*; ја сам један млад уметник, који има част бити познат код публике по новом једном проналаску који је Академија, *преко свога обичаја*²⁾ почастовала својим одобравањем, и о коме су новине донеле вест лањске године... Први од мојих упрошћених сатова у Краљевим је рукама; Њ. В. га носи годину дана и врло је задовољан са њим... Имао сам част однети Гђи де Помпадур, ових дана, један сат у прстену, по том новом упрошћеном систему; нај-

¹⁾ Бетелхај м, 28. ²⁾ Ibid. 594.

мањи од свих до данас начињених: има му само четири и по линије у пречнику, и две трећине линије висине између платина....“¹⁾ — Млади господине Кароне ви сте пронашли доста важну ствар, и то је сваке хвале достојно; али није на ино, много грајете. Ми знамо, да је потребно дићи глас, ако хоћемо да нас чују, и пропети се на прсте, ако хоћемо да нас виде; али не знамо да је то неопходно потребно да нас чују и виде. Ви нас данас може бити не разумете; реклама је у вашем случају сасвим природна ствар, може шта више послужити као доказ ваше уметности. Шта је, доиста, мерило при оцењивању да ли је нешто добро учињено или не? Успех; ви сте успели. Краљ вас је примио пред своје лице; крај његове такозване Постеље, пред свим дворанима, имали сте част објаснити му до појединости цео свој нови механизам, добили сте нових поручбина, осим Краља и краљевске породице и остала вам господа наручују да радите за њих, добили сте право да се потписујете: *Карон син, краљевски часовничар*, имате с времена на време приступ у Версаљ; то је зацело доста, много, сувише. Али ми данас гледамо у вама писца *Фигарове женидбе*, па нам је прилично тешко помирити то са фабрикацијом часовничарских реклама. Дао би Бог, велимо, да Бомарше-часовничар остане без утицаја на Бомаршеа-писца *Фигарове женидбе*!

Положај је Бомаршеов, с дана на дан, све бољи. Све се стицало да га помогне у његовом напредовању. Од свих особина, лепота је за неглупа човека можда једна од најподобнијих да му помогне попети се и успети у животу. Бомарше је био леп. „Чим је ступио ногом у Версаљ, прича један биограф и пријатељ његов,²⁾ жењама паде у очи његов високи и вити стас, лепо скројено тело, правилност црта, свежа и жива маст, сигуран поглед, оно поуздано ступање које га је, како се чињасе, уздизало над свом околином, и, најзад, она нехотична ватра која се у њему

1) Ломени, I, 82, 2) Гиден, Бомаршеов живот, 11,

увек разгоревала у њиховом (женском) друштву и близини.“ Пазите добро, ово (осим тога што ће од овог тренутка задобити моје читатељке за Бомаршеа) било је у осамнаестом веку где су жене делиле и звања, и части, и срећу, красна препорука. Преко једне, Бомарше добије једно од оне тисуће звања на версаљском двору; мало звање, али се с малим увек почиње. Поред тога, весео, веома весео, био је врло радо приман код свих својих познаника, којих се круг сваким даном све већма ширио. Смех и шала орили су се и весеље је текло куд је он пролазио. Знајући да су стазе живота пуне трња, он их је, као што каже Фигаро у његово име, „посипао онолико цвећем колико је уопште могао својом веселошћу“. „Она моја онако лепа, онако весела, онако срећна младост“ говорио је доцније. — Све су то биле особине које су од вајкада имале своје цене, а биле неоцењено благо у осамнаестом веку, у коме су се „и *пороци* праштали човеку који је умео бити љубазан и весео“. Није дуго трајало, и Бомарше стече глас веома вешта свирача и красног редитеља друштвених забава.

Поред његових талената помаже га и срећа, или, ако вам се ова реч не допада, погодан стицај околности, Његово Величанство Случај, као што га зове Волтер. Његов глас вешта свирача допре до ушију кћери Луја XV., и оне га зажеле чути. Ништа није чудновато ако им се био допао. Оне га узму као учитеља свирања; (харфа је тада била инструменат у моди, а краљеве су кћери волеле музику), или боље, за редитеља њихових музичких забава, на које је осим Краљеве породице имао приступа само један врло мали број изабраних личности. И гледајте како се сад ствари развијају. Бомарше, и ако само као учитељ свирања, долази непосредно у додир са највишим личностима у земљи. Вешт, услужан, умео је бити у милости код свих својих покровитеља. Осим Лујевих кћери, и Дофен га је волео, и често говорио, да је Бомарше „једини човек, који му истину говори“; што сведочи да је, прво, Бомарше код Дофена добро

стајао, и друго да је врло добро знао да је једна мала доза искрености (привидне или стварне) увек добра препорука. А Лује XV., једног дана, жељан да га чује свирати, био је толико милостив да му је додао своју властиту столицу, и натерао га да седне, покрај свега опирања његова. Ви извесно знате колика је то тада милост била. Лује XIV., разговарајући једном са Данкуром — који је, клањајући се и повлачећи, био дошао на саму ивицу степеница, на којима би извесно био врат скрхао, — у последњем тренутку реши се да га задржи: „Пазите Данкуре, пашићете!“ рече му. Реч Краљева, тек изговорена, иде шапатом од уста до уста, понавља се са масом знакова дивљења, додаје се из дворане у дворану, силази живо низ Почасно Двориште Версаљско, гласници је носе на све четири стране, а историја је бележи да се не заборави. Ми данас пошто се уживимо у документе из оних времена, можемо само не-савршено себи представити колика је част, колика милост била бити у близини Краљевој.

Бомарше тада напусти свој часовничарски посао: кљештице се не слажу са дворанским мачем о бедрима, а уска је часовничарева блуза за жеље које се губе у облацима. Као човеку који се успео на извесну висину, хоризонт се живота морао учинити Бомаршеу широким, пространим, бесконачним. Још док је водио парницу са ЛепѠтом, писао је он Академији: „*Засад* ћу бити задовољан ако ми обезбедите *славу* коју мој противник хоће да ми отме“.¹) Амбиција, жеље, пожуде, већ су ту, и врло разговетне. Можете мислити да су са успехом само расле; јер жеље, као ватра, што их више храните, све се већма разгоревају. Данас кад му је хоризонт већи, више и види, а пошто људи очима једу, више ће и желети. Његова је глава морала врити плановима, његове су очи гледале далеко, далеко, а свака помисао на будућност била је по једна кап уља на ватру која му

¹) Бетелхајм, 29.

се дубоко разгоревала у души, чекајући само згодан тренутак да се вине ван. Буктиња још не букти, али тиња, и довољно је сетити се како страсне, ватрене природе иду до немогућега у својим сновима, па разумети какав ће рој жеља сунути из овако пуне и немирне кошнице. Бомарше, у осталом, који их никад није ни умео крити, сад више и не покушава. Као паун се шири, шета, показује своје шарено перје. „Ако сам уображен, говорио је, нисам људождер“. То му је била сва одбрана.

Као што се могло очекивати, дворани су са незадовољством, које се постепено пело до зависти и мржње, пратили ово напредовање Бомаршеово у милости краљевске породице. Дошљаци, као незвани гости, и кад су скромни једва се трпе: можете мислити како су њега морали гледати. С друге стране, и Бомаршеа је од првог дана морало тиштати понашање племића према њему. Упоређујући се са њима, и уверивши се да се таленат мање цени од рођења и богатства, још је онда дубоко у души осетио срџбу и увреде које ће му до краја живота остати на срцу. Он већ прежива оне сувише чувене речи, које ће његов Фигаро, пред Револуцију, бацати преко рампе као шаку варница у партер и ложама у лице: „Племество, богатство, високи положај, звања, све вас то чини тако охолом! Зато што сте велика господа, држите да сте и велики умови. А шта сте урадили за толика добра? Потрудили сте се доћи на свет, и ништа више.“ Кад се тапштине ударе једна од другу! Међутим трвење је већ било почело, и овда и онда, у прилици, дешавало се да и по која варница кресне. У почетку, сав претворен у своје жеље, с оба ока управљена на своју мету, није ништа ни видео ни гледао ни осећао. Али мало доцније, кад је, прешав изванестан пут, био за часак застао да се одмори, кад је мало сигурније стао на ноге, није му ни мало било стало играти улогу јагњета; напротив. Мачје природе, на зврчку је имао обичај одговарати огреботином; и то увек тако да су смејачи остајали на његовој страни. Један од дворана, у договору са осталима,

спремио се да га доведе у неприлику и исмеје. До чека га једног дана у предсобљу, баш кад је Бомарше у свечаном оделу излазио из одаје својих кнегиња; па га онда, пред великом групом племића (који су се напред били спремили да уживају у забуни Бомаршеовој) заустави са красним једним сатом у руци: „Господине, ви се разумете у саџилуку; молим вас, будите тако добри, па видите шта је мом сату: стао је. — Господине, одговори му мирно Бомарше, откако сам престао занимати се том вештином, врло сам невешт постао. — О, господине, немојте ми ту љубав одрећи. — Добро, кад хоћете; само, ја сам вам рекао да сам невешт“. На то узме сат, подигне га у вис као да га разгледа, па га онда из висине пусти на земљу. Окрене се за тим племићу, и, с дубоким поклоном: „Ја сам вам био рекао, господине, да сам веома невешт“. —

Васпитање је Бомаршеово довршено. Оно су чим је дошао на свет, темпераменат његов *in statu nascendi*, бачен у извесну средину друштва и догађаја, развијао се, стварао, мењао у одређеним границама, цветајући на једној, венући на другој страни, узимајући сваким даном све сталнији облик, онај који треба довека да садржи после довршене периоде развића. Жива, бујна, немирна природа његова, као снажно и сочно стабло које се, на извесном одстојању од свога корена, расплиће у шарен бокор грана, цвасти, и пупољака, градећи непрестано једну целину, дробила се постепено у ситније одломке, разне по облику и величини, али исте по постању и својој првој основи. Живост, активност, дух, веселост, предузимљивост, а с активношћу и немирним темпераментом, жеље, самољубље, таштина, који су им обични пратиоци, то је кита помешане вредности, која се из прве клице развија под час повољним час неповољним утицајима своје средине. — У исто време, док се овако развијао карактер његов, склапали су се и његови одношаји члана друштвеног, стварао постепено положај који ће он у приликама заузимати

према средини у којој се креће: положај човека од прења и опозиције. — Напоследку, видели смо да су се околности у главном повољно стицале у његову животу, што је ствар вредна пажње; јер никад се не може довољно нагласити колико на успевање једног човека утиче оно што обично називамо случајем. Улога случаја код Бомаршеа је ипак мања но што би се могло узети; јер осим особина без којих нема разумљивих успеха, особина које су као позитиван усев будуће жетве, имао је он уметности којој се може узети да је задатак да раскрчи и узоре земљиште на које ће усев пасти; то јест, умео је у неколико и сам изазвати и створити згодну прилику. Не знам да ли је ово јасно; хтео сам да кажем да је и сам стицај повољних околности, који је обично апсолутно независан од човекових способности, зависио у извесној мери од њега; да је Бомарше, помаган приликама, и сам њима руковао; онако отприлике као што тицу носе и крећу крила, а тица њих: не можете одвојити једно од другог.

На овој основи стоји цео Бомарше. Ако замислите живот човеков као кућу која се на извесном темељу зида, постепено диже, можемо рећи да смо темељ његове куће видели; видели смо како се градио и од какве је грађе; видели смо му обим, правац и узлет, видели смо шта обриче и шта може дати. Код њега је то показати било још потребније но код других људи, јер нам је, осим других разлога, ваљало брижљиво промотрити на који је он начин успео изићи из уског круга на који је, како је изгледало, био осуђен рођењем својим. А после, данас је у романима обичај задржати се на детињству и младости јунаковој.

Сад ћемо у готову кућу. Напред вам кажем да чудноватије нисте никад видели.

Kosma I Jomica

III.

Уђете ли у Бомаршеов живот, није друкчије но као да сте ушли у какву шумну, огромну радионицу, у којој се рад не прекида ни дању ни ноћу. Просторија једна, дугачка шездесет година, пуна, препуна започетим, у пола довршеним или магистрално довршеним пословима; ни један кут миран и незакрчен. Чини вам се да једна стотина руку игра пред вашим очима, да педесет глава надгледају посао: ви знате да у грчкој митологији постоји такво једно чудовиште, Бриареј. Бомарше необично опомиње на њега. Док човек Бомаршеа не позна, не може ни замислити шта је све човек у стању урадити, почети, посвршавати. Отворите му животопис на којој год хоћете страни, нигде нећете наћи да отправља мање од десет послова одједанпут. И који год ради, не ради га, доиста, како бисмо га ви и ја радили. Падне ли на један посао, несамлевена га нећете извући испод њега. Девиза му је: „упоран рад све савлађује, *labor improbus omnia vincit*“. — Око 1760. године упознао се био са Ди Вернеом. Ди Верне је, за владе Луја XV, био оно што је Бернар био за владе Луја XIV, то јест најбогатији банкар свога доба. Познанство је ово било за Бомаршеа од неоцењиве вредности, јер су у оно време расипања и рђавих финансија државних, банкари почели бивати сила којој се сваки клањао. И иначе, са модерним друштвом, у коме је „сваким даном све неопходније родити се са много новаца“.

...de plus en plus urgent
De naitre avec beaucoup d'argent,

као што каже песма, почели су уопште расти улога и моћ „новчаних људи“, финансиера. Тога је човека Бомарше био срећан (нисте заборавили да је срећан), обвезати. У размену за његове услуге, Ди Верне га уведе у многе послове, одреди му шест хиљада динара годишње ренте, уступи му једном седамдесет хиљада, узајми му други пут пет стотина хиљада. По овим сумама можете судити шта су Бомаршеове руке вредиле.

Руке неуморне, доиста. Узмите само његову преписку са Ди Вернеом. За непуних десет година Ди Верне је добио од Бомаршеа (и ако су се, живећи у једном месту, често виђали) више од пет стотина писама.¹⁾ Мало доцније (1764), у Шпанији, куда је био извесним послом пошао, саставио је за непуну годину дана толико пројеката и мемоара да је човеку чисто невероватно да их је један човек стигао израдити. И то каквих пројеката! Требало би да имам места, па да вам изведем бар главнија места из њих, да видите како их он саставља. За поједине ми је од њих по читав дан требао док сам их прочитао, и купио и распрео расуте и замршене конце из којих су исплетени. А међу њима их има које је он за једну ноћ, „између једног концерта и ручка“,²⁾ написао. Претпоставимо да је ово разумљиво. Чешће се, доиста, виђају људи, врећни, плодни, издржљиви, који, извежбавши се једном у својој струци, умеју лако и брзо отправљати извесне послове на које бисмо ми обични људи потрошили куд и камо више труда и времена. Чудновато би било кад би они ову брзину и лакоћу умели везати са великом разноврсношћу рада. Међутим, то је баш случај са Бомаршеом. На његовој глави „било је мање власи“ но што му је у глави било планова. Шаренило је њихово бескрајно! У његовим ћете пословним мемоарима наћи и трговачких рачуна, и политике, и етнографских опазака, и економских

¹⁾ Бетелхајм, 54. ²⁾ Ломени, I. 138.

расматрања, и што год хоћете. Један му је мемоар по начину на који би француска влада могла утицати на шпанску политику“; други један: „о колонизацији Сјере Морене“; трећи: „о уступању искључиве трговине са Луизианом једном француском друштву“; затим план један по коме би имало да да му се уступи „набављање Црнаца за све шпанске колоније“; па план „за набављање провијанта за све шпанске трупе“; па један „пројекат о трговини са острвом Олероном“; па „статистика војне снаге Црвенокожа“, ¹⁾ — Црвенокожа, који су, као што знате, индијанска племена у Северној Америци! И тако даље! и тако много, много даље! Човек да остави много што шта на страну, па само да се дивитоме како се један човек могао подухватити овако различних предузећа у једно исто време, како је могао за неколико месеца покупити за њих потребне податке; јер је Бомарше своје мемоаре састављао ако не увек на основу добро изабраних, оно на основу марљиво покупљених података. Узалуд он вели у једном свом писму из тог времена: „...А после, драги оче, ви ме познајете; најобимнији предмети, највиша питања нису страна мојој глави; она појима и обухвата веома лако оно што би одбило двадесетину обичних и предузимљивих духова“. ²⁾ Те речи не објашњавају ништа; једино то, ако хоћете, да је он сам био свестан своје снаге; снага, и даље разноврсност њене употребе, остају непрестано чудновате. И у толико више што човек има са њима да рачуна, што на њих наилази, на сваком кораку у његовом раду и животу. Политика, трговање, ратовање, финансије, драма, комедија, музика, судство, филозофија: свему томе поклатио је он час по један ред, по једну страну, по једно дело, час по једну или неколико година свога живота. Тицало се рада или писања, поред силне и трајне плодности, шаренило је предмета увек бесконачно. После кратког прегледа

¹⁾ Лентиљак, стр. II.; они остали у: Ломени и Бетелхајм.

²⁾ Ломени, I. 139.

поља његова рада, постаје очевидно да нема њиве или ливаде на којој он није ма једном сејао, ма један цветак узабрао, гране које се није ма једном такао. Преврћем целокупна дела и преписку његову, и сваки четврт сата наилазим на други предмет на друга умовања. Зачуђене очи читају на једном листу: „Не знам да ли се варам о задатку вештине коју називају политиком, али сам је ја уочио са два гледишта: 1) као народну, и 2) као кабинетску политику. Првој је задатак...“ На другом: „Како се вештина успешног вођења рата састоји из храбрости и смотрености...“ На трећем: „Драмски диалог треба да је прост, да се приближава што је могуће више природном разговору. Његова је права речитост у ситуацијама, а једини колорит који му се сме дати...“ На четвртом: „Нека наши сликари тврде колико год хоће да се (по начелима перспективе) природа показује нашим очима у три „плана“, у првом, средњем и последњем, ја остајем при том да их има четири, пет, да их шта више има бесконачно много...“ На петом: „Није судијама забрањено бити у одношајима с парничарима; забрањене су им присне везе које би давале права на сумњу и подозрење... Тако закони римски нису забрањивали судијама саслушање парничних страна, но само продавање аудијенција, *non visio ipsa praesidis cum pretio*...“ На шестом: „Једна од највеличанственијих мисли у егзактним наукама без сумње је пењање тешких тела у лакој флуиду“ (овде настају објашњавања, како балони треба да добију облик вретена, како се треба угледати на тичије тело, и тако даље)... Шта још? На што даље ређати! Заклопио сам књигу, па мислим. Покушавам да све сведем на обичне размере. Сећам се људи који су се тако бавили многим стварима у свом животу. Узимам оне који су најдуже живели, који су највише времена имали да мењају своја занимања, узимам једног човека који је живео сто година. Кажем: и Фонтенел је био много што шта и радио је многе ствари; био је и адвокат, и филозоф, и научник, и писац трагедија, и писац комедија и

либрета оперских; осим тога, као вечити секретар Француске Академије, био је четрдесет и три године један од највреднијих чланова њених. Другим речима, Бомарше није сам, Бомарше није нешто ван реда, ни што се тиче вредноће ни што се тиче разноликости послова. Али већ у овом тренутку видим како је слабо моје умовање. Одиста, ако су Фонтенелова *Историја Академије* и његови *Разговори о множини светлова* дела доиста корисна, духовита и пријатна за читање, ко данас зна за његов оперски либерто *Ендимион*, његову комедију *Комеџа*? Ко се сећа његовог адвокатског рада? А што се тиче његових трагедија, Расин каже за једну од њих, за *Аспара*, да од ње датира звиждање у позоришту. То вам у неколико даје меру њене вредности. Откуд се онда могу бројати такви радови?

Вратите се сад на Бомаршеа. Каква разлика! Бомарше, прво, којим је год пољем био коракнуо, оставио је вазда дубока трага за собом; што сведочи да је снага туда прошетала. Видећете доцније. А после, може ли уопште бити поређења између обима рада Фонтенелова и обима рада Бомаршеова? Каква је чудновата и шарена маса ствари које су Бомаршеа занимале! У оном вихору слика и прилика, предмета и мисли, искушења и понуда, које нам живот завитлава на сусрет, нема ни једне која се није ма и лагано очешала о њега, које се он није ма и најмање дотакао. Зато што је, *гоњен* неодољивом силом свога темперамента, пијан од снаге и здравља, шибан жељама као стотином бичева, жудан рада као жедан воде, *као слеп сунца*, срнуо унапред, јурио без мира и станка,

гором скоком, а долином трком,

ширећи своја широка наручја *свему и свачему* на сусрет. Није друго, овде видимо човека који може, а може јер хоће, а хоће јер мора, јер су му природа, крв такве, јер би свиснуо да се на нерад осуди. У њему има произведене и накупљене снаге која, по физичком закону, мора наћи употребе и излаза, или

Миса је светла, а сања

ће цео апарат пући у парам-парче. А крв је таква снага, или ништа није; крв, темпераменат, комплекс-сија, како хоћете. Под бичем је лакше остати мирно но под њеном бесомучном шибом. „Ова ватрена крв, коју ми, бојим се, неће ни године утишати“....¹⁾ вели Бомарше сам на једном месту. Да јој се снаге добро сетите, узмите је код природа примитивних, код природа које не знају за узде и колане нашег васпитања: као растопљена лава тече по жилама, шамара следе очи, тресе целу машину човекову, као прегрејан казан брод који га носи. У средњем веку, они пунокрвни, прездрави калуђери, којима је као и њиховој светској браћи било место у сечама и покољу пре но у манастирској ћелији, траже спаса у посту и неспавању, па то је мало; морају крв да им пуштају, па ни то није доста: бичевима, шибом гуше побуњену вољу, потребу за радом и кретањем. — Витез Бајар ратује тридесет година узастопце, брани градове шест недеља које је једва било могуће бранити шест дана, бије се на једном месту, сам, против две стотине Шпањолаца, пада напоследку, ударен зрном, у једној битци. Смртно рањен, на позив својих војника да се из битке уклони, нема другога одговора до да није вољан пред крај почети окретати леђа непријатељу. Савладан напоследку, полумртав, наређује своме слуги да га положи под једно дрво, али да га тако намести да може умрети с лицем окренутим непријатељу...

Хтео сам да нас ови примери, којима ви можете додати још и друге, боље изабране, подсети колико темпераменат може бити роб свога темперамента, колико темпераменат може бити страشان власник. Једна потреба, један осећај само, настанили су се и обвладали у таквим људима, управљају њиховим мислима, воде њихове кораке, мамузају њихову снагу; све друго ишчезава. Унутрашња жаока бode и пече, машина се или у млево сатире, или чуда чини. Колико ће се снаге утрошити, колико ће пута уморено тело „застењати под силом душевном“, то је

¹⁾ Ломени, I, 81.

ситница; главно је продрети, не попустити. „Видећемо, вели Бомарше у једној мучној прилици, ко ће бити жилавији, сотона или ја“...¹⁾

Све је то још лепо и разумљиво кад ствари иду *добро*, кад је довољно само позитивно радити, кад немате, поред тешкоћа самога рада, да савлађујете и тешкоће које долазе од препона, кад оно што ви зидате нико не подрива, Али ствари не иду увек тако. Деси се да су прилике несавладљиве, на половини човек да клоне: Бомаршеу у том случају расту снага и воља. Као човек загрејан радом, он је у другом тренутку јачи но у првом, снага му расте с напором: *acquirat vires eundo*. Видећете, у његовом је животу било прилика које су га доводиле на ивицу пропасти, које су пред његовим ногама отварале поноре несрећа и страхоте: „на његовом месту, под ударцима такве судбине, сваки би се други обесио“.²⁾ као што он сам каже. Он међутим, уверен да снага никад боље не дела но кад на отпор наиђе говорио је: „Дајте ми непријатеља и препрека ако хоћете да победим“...³⁾ Код таквих људи, ни кад умор настане, нема одмора како га ми разумемо: изнурени једним послом, не могући седети скрштених руку, тражиће одмора у другом. Бомарше са једним од најпунијих и најуморнијих живота за собом, у својој педесет петој години, сетио се најзад да би му ваљало починути, па пише: „Осећам да ми је одмор потребан“. Али како? „Не у нераду, вели; не бих могао; но у промени занимања; То је мој живот“.⁴⁾

Па је, покрај свега тога, још и весео, што је најбољи знак да га ни послови ни умор не нагризају, не муче, не саламају, да му они гове као здрава гимнастика, да му је рад пријатна забава после које је тело здравије, дух ведрији. „Верујте богу, вели у једном писму оцу своме, смејем се у постељи кад помислим како се ствари на овоме свету испредају, како су путеви који воде срећи многобројни и чудно-

1) Скупљена дела, VI, 265. 2) Бетелхајм, 238. 3) Скупљена Дела, I. с. 4) Ibid., 511.

вати од реда, и како душа моћнија од догађаја може увек у себи самој налазити задовољства, посред овога вихора од послова, забава, разних интереса, мука и нада, који се ударају, ломе и разбијају о њу“.¹⁾ — Кад кола у пркос најјогунастијем раду, пођу низ брдо, конци се искидају у рукама и цео план под туђим маказама оде у парчета, облак ће прећи преко озбиљна чела, да одмах после уступи место осмејку. „Кад зубима очупам једну унцију мяса са усана сећајући се прошлости, узмем одмах озбиљно радити на садашњости, и не могу да се не осмејкујем на будућност... И ево ме где наново стресам своју јогунасту главу и изнова почињем посао Данаида“...²⁾ И изнова почиње посао Данаида! Ово је фатално; хтео не хтео, дугујући тај дуг своје темпераменту, он га обилато плаћа; јер такви дугови, ако су једини који се не плаћају другоме, бар се плаћају увек, неминовно, и до последње парице. Он, у осталом, као што видите, весело прилази послу Данајевих кћери и, судећи према ономе што знамо о њему, за њега би, кад смо већ у грчкој митологији, Танталове муке биле напротив гледати Сизифа и Данаиде у њиховом послу, а не помоћи им. Ова га последња особина издваја, не само из нашег општег, широког људског круга, но још из оног веома уског круга људи велике активности и јаке воље; она га чини јачим и од најјачег у том погледу човека модерне књижевности кога познајем, од оног мученика рада и воље Балзака, који је вољом и вредноћом успео да у себи оствари генија, чији живот тако исто изгледа као непрестана грозница рада и напора, као попреште нечувене једне борбе са радом, предузећима, химерама, и немогућностима; Балзака, који је чак на јабуци свога штапа, као сталну опомену, био изрезао ону девизу једнога султана: „Ја сам обарач препона“. Јачим, и од њега јер, претпостављајући да су обојица носили подједнаке терете, Балзак је свој носио јечећи и клечајући, Бомарше готово свакад високе главе, с

¹⁾ Ломени, I, 142. ²⁾ Ломени, I, 153.

песмом и шалом на уснама. А само је овом распо-
ложењу име неуморност.

Оваква је активност неодољива сила. Људи од активности су у друштву људи од много већег утицаја но људи од духа. Људи од духа мисле, разумеју; они, ако хоћете, седе у *првом реду*; *прву улогу* играју људи од рада. Они се намећу друштву које и нехотице иде за њима. У незгоди, у случају једне или друге потребе, све ће упрти очи у њих. Ако за ово треба доказа, наћи ћемо га на самом примеру Бомаршеовом. Од онога часа кад га је свет видео и осетио окретна, способна, неуморна, множина је у њега тражила помоћи. Краљ му се може бити још и први обратио. У то су време, у другој половини осамнаестог века, кад је *Стиари систем владе* још био у власти, а људи били израсли из својих сувише тесних и неугодних хаљина, нападају на власти бивали све чешћи и непомирљивији. Један од начина нападања, не најчистији и најпоштенији разуме се, било је анонимно новинарство, коме су легла била у Холандији и у Лондону. Ти су анонимни новинари били прилично несносни људи. У исто време и врло јаки, јер у борби никад није јача страна она која је у ствари јача, но она која у борби може мање изгубити, која је у положају да јој се мање може досадити: знате како се у басни јарац на крову руга вуку који, немоћан, стоји доле пред кућом? Једног од тих новинара, Тевено де Моранда, „Новинара Оклопника“, како се он сам звао, узалуд су се мучили да ућуткају и Лује XV., и његови министри, и париска полиција. Са једним рукописом у руци, *Тајним мемоарима једне јавне цуре*, уцењивао је де Моранд Луја XV. и госпођу Ди Бари. Осамнаест је месеца трајала борба са њим, упорна, али сасвим безуспешна, јер је де Моранд у пркос свима предлозима и понудама, ипак био дао свој рукопис у штампу. Кад је све било узалуд, обратe се Бомаршеу (1774). И сад шта бива? Тога де Моранда — кога ни претње, ни заседе, ни оружана полиција нису могли заплашити,

који је тако вешто био побунио Лондоњане против једне по њега послате бригаде да је ова, „грдно поплашена, нагла бежати, заверавајући се да се шале неће по други пут примати такве мисије“,¹⁾ — уме Бомарше тако да припитоми (по скупе новце, рећи ћете ви? свеједно, и други су имали новаца на расположењу) — тако да припитоми, да му овај преда све већ штампане примерке, и пристане да све спали близу Лондона. То није било довољно: Бомарше је још од тога непомирљивог непријатеља владиног успео начинити владиног уводу. — Или: требало је Волтера издавати. На две године после Волтерове смрти (1780), повео се био говор о томе како би ваљало приредити издање целокупних дела његових. Али ко да се прими таквог предузећа? скупог, мучног, скоро немогућег, јер Волтер броји деведесет књига, јер је требало замаштати очи ценсури (пошто је половина Волтерових дела била забрањена), наћи на страни место, подићи нарочиту штампарију, уложити у предузеће огроман капитал, готово без икакве наде на добит; и тако даље. Ко, него Бомарше? Он га се збиља прими, узме покрај тисуће својих других послова радити на њему са издржљивошћу коју познајемо, читавих десет година. Изгубио је, како изгледа, доста новаца на њему, али је главно да га је ипак до краја истерао.²⁾ — Или: *Француско позориште* је, благодарећи својим високим везама и покровитељима, немилостиво тиранисало сиромашне драматичаре, плаћало им незнатне суме за најбоља дела, присвајало комаде, забрањивало представе на другим позорницама, пљачкало, једном речју, писце тако нештедимице и господарски, да су ови били изгубили сваку наду да ће икада куцнути час томе зулуму. Кад је све било узалуд, реше да предаду Бомаршеу целу ствар у руке. Опет њему. Он се прима, без устезања и, сасвим слободно, са стотином својих приватних послова на врату, почиње борбу са глумцима *Француског позоришта*, с којима је, пише му

1) Ломени, I, 378. 2) Ibid., 471.

Дидро, било „мучније борити се но са целим Парламентом француским“. Ништа није занимљивије но пратити ову борбу у свима њеним перипетијама. Бомарше се пречетворио: јури од једног управитеља другоме, од драматичара глумцима, доказује, побија, проучава питање тако марљиво да је за кратко време био познао рачуне позоришта боље но и сами глумци.¹⁾ Узалуд су му они бацали штапове међу ноге, Бомарше је за све време парничења имао последњу реч. Његови су разговори са глумачким одбором обрасци лепа, духовита, диалектички јака разговора. Судите по овом малом одломку. *Француско позориште* било је уобичајило да присвоји комад чим је приход једне вечери, ма из каквих разлога, био пао испод једне напред одређене суме; и једног дана, Бомарше води о томе препирку са глумцима. Они му траже да им уступи *Севилског Берберина*, и питају га да ли пристаје. Ево тога одломка из њихова разговора:

„Ја им одговорих као Молиеров Зганарел: — Ја ћу вам га дати ако будем хтео да вам га дам, а нећу вам га дати ако не будем хтео да дам... Положите ми рачун о досадашњим представама; ви знате да поклон тек онда добија своју праву вредност кад му се сва његова цена зна. — Па кад нећете да нам комад сасвиш поклоните, реците бар колико пута хоћете да га у вашу корист представљамо, па да нам га онда оставите. — Ма молим вас, реците ми, зашто је баш потребно да комад вама остане? — Па тако смо ми углавили готово са свом господом писцима. — Ти писци нису за подражавање. Али ће тако и за вас боље бити; јер ако комад престаје бити ваш, бар вас онда често престављамо. Пристајете ли, дакле, да ваш комад играмо шест, осам, десет пута у вашу корист? Мени се ово питање учини тако смешним, да им у истом тону одговорих: — Кад баш хоћете да вам кажем, ето хоћу да ми комад играте 1001 пут у моју корист. — Ви сте врло скромни. — Скроман, господо, као што сте ви правични. Каква је то за Бога манија; хтети наследити људе пре њихове смрти?.. Пошто мој комад не може постати ваша својина пре но што му приходи не постану незнатни, ви, напротив,

¹⁾ Ломени, I. 420.

требало би да желите да он никад не постане вашом својином: зар $\frac{8}{9}$ од сто луидора није више од $\frac{9}{9}$ од педесет?.. Ја видим господо, да ви своје интересе више волите но што их разумете“.¹⁾ —

Али је *Француско позориште* било сила, и петнаест година траје ова перипетијама богата парница: напослетку ипак Народна Скупштина укине, 1791., привилегије Француске Комедије в. горе. — Па му се, даље, Некер обраћа за мишљење о транзит у америчког дувана; за мишљење о најекономнијем начину снабдевања француских трупа послатих у Уједињене Државе; — Жоли де Флери (министар финансија) тражи његово мишљење о једном пројекту зајма; — други, о укидању парламента, и тако даље.²⁾ Кад је Ломени, пре једно четрдесет година, открио папире Бомаршеове, нашао је невероватан број његових или туђих пројеката, које су му слали на преглед. Ево вам извода из извода *једнога* картона: „Пројекат о целокупном кривичном законодавству“. — „Белешке о грађанском положају протестаната у Француској“; — „Проспект једног млина за Харфлер“; „Пројект трговине са Индијом преко суеског земљоуза“; — „Мемоар о преобраћању тресети у угаљ“; „Мемоар о сађењу рабарбра; и тако даље“;³⁾ — „четири стране *ишд.*, и опет четири стране *ишд.*“ (да се послужим једним познатим изразом његовим). — У преписци је тако са целим светом. „Књижевници, уметници, финансиери, судије, глумци, глумице, цео се свет њему обраћа.“⁴⁾ Не може се лако замислити за какве му

1) Скупљена дела, VI, 6—11. 2) Рад Бомаршеов на ослобођењу Северних Америчких Држава, његово заузимање, и целу његову улогу можете наћи у Ломени, књ. II, главаXXI—XXIV, Бетелхајм, 375—421. Из оскудице у простору, поменућу овде само то да је Бомарше и том приликом радио необично упорно поверени му посао. Дин (Deane), изасланик америчке владе, пише: „Ја никако не бих био могао испунити своју мисију да ми није било неуморне, племените и веште помоћи Г. де Бомарше, коме Уједињене Државе дугују, у сваком погледу, више но ма којој другој личности у Европи“. (Ломени, II, 140. Пор. специјално Бетелхајм, 375). 3) Ломени, I, 3. 4) Ibid, II, 251—256.

се све ствари не обраћају, и чега се он све не прима. — Једна девојка, из добре куће, која је много била читала Русовљеву *Нову Хелоизу*, није била умела ништа одрећи своме драгану. Кад је овај оставио, и она се обраћа Бомаршеу. Додајте да га није познавала. Моли га за савет; моли га још да јој изradi аудиенцију код Краља, да би могла измолити милост и правду, и не знам тамо какве још сентиментално практичне одштете: низ један чудноватих фраза преписаних из романа оног болесног ретора Русоа.¹⁾ Како му драго, за нас је главно да се и она њему обраћа. И он, тако заузет другим пословима, одговара опширно, озбиљно, и хоће да се заузме. — Кнез Конти, један од велике госпoде тадашње, окорео атеист, добар пријатељ Бомаршеов, на умору је. Архиепископ париски труди се да га поврати правим осећајима хришћанске цркве. Породица преклиње, архиепископ куми; све бадава. И онда, као да је то једини спас, иза кога више ништа нема, шаљу Бомаршеа самртном одру његова пријатеља.²⁾ Штета што је кнез Конти издахнуо пра доласка Бомаршеова, а вредно би било знати какав би Бомарше изгледао и у улози хришћанског исповедника.

Кад се овакве прилике стеку, јунак постаје легендаран. За њега више ништа није немогућно. Чисто би људима чудновато изгледало кад га не би видели на челу у свакој прилици. „Обратите се Бомаршеу, говоре један другом. Јесте ли били код њега? — Био сам; изradio ми је, — Разуме се.“ Или: „Били сте код њега? — Био сам; није могао да ми изradi. — Дижите руке од целе ствари.“ Вера је њихова у њега безгранична. Сећате ли се оног шаљивчине о коме говори Курије у својим *Писмима*? У свакој чети наћи ће се, вели, по један шаљивчина коме је довољно уста да отвори, па да цео свет око њега прсне у смех. У маршу, кад шаљивчина проговори, цела се колона узме смејати, па тек после пита: шта је казао? Цео је свет тако навикао на шалу у

1) Ibid., II, 72–81. 2) Бетелхајм, 398; Гилен, 192.

његовим устима, да у напред верује да ће све што он каже бити шаљиво. Уђе ли једном поверење у душу човекову, не знам шта треба да дође да га поремети. Овако и код Бомаршеа. Министар му Де Вержен једном приликом пише: „Ако предузеће пропадне у вашим рукама, онда можемо бити сигурни да се уопште не може успети.“¹⁾ — Војвода д'Егилон (министар Луја XV.) каже му на једној аудијенцији: „Ви или сте ђаво, или Бомарше главом.“²⁾ — Коле (драмски писац XVIII века) пише му поводом парнице са *Француском Комедијом*: „Ја сам увек држао да ви не волите оно што је лако. На овом ћете предузећу моћи имати све тешкоће које само пожелети можете; ви сте доказали свету, господине, да за вас није ништа немогућно.“³⁾ — Напоследку је био постао нешто ван реда, чудан један пример јавног фактотума, као неки извор који мора да тече за друге, који зато и јесте ту. Траже му новаца, нити знате зашто ни крошто, познати и непознати, с правом, наваљујући. „Двадесет прозби дневно у средњу руку.“⁴⁾ „Гомила молитеља који ми се обраћају“, пише Бомарше у једном писму, маја 1792, „толика је да би ми требало десет секретара да им свима одговорим... непознатих који траже, неправедних људи који ме грде, плаховитих који ми прете, а никад ме ни видели нису.“⁵⁾ И он одговара, неким даје, друге се труди да убеди да им не може дати, и отправља своје послове, и ради туђе, и води државне, жилаво, помамно, неуморно. Шездесет му је и једна година (1793), рђаво види, још горе чује, Конвент му је конфисковао имање; они махнити Јакобинци претресају му кућу, оптужују га, жена му се и кћи потуцају, олуја са свих страна, главе падају као крушке под гилотином, његова је забележена, а он као вечити Јуда јури по Холандији, тражи да набави за онај исти Конвент који га поставља за свога агента и протерује у исто време (за време оне слављене,

1) Ломени, I, 420. 2) Гиден 116. 3) Ломени, II, 22, 27. Пор. Бетелхајм, 265. 4) Ломени, II, 539—590. 5) Ibid. II, 451.

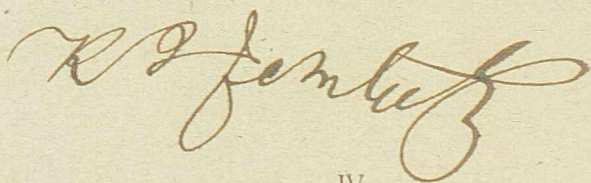
гениалне револуционарно-демократске владе, оваква висока политичка мудрост била је свакидашња ствар) шездесет хиљада пушака. Читате му писма из тог времена, жени његовој, па као да слушате кршење и муцање једног очајника. „Понеки пут се узмем испитивати да нисам полудео; па онда, кад видим ону јаку логичну серију, онај ред логичних мисли којима се трудим да се од свега одбраним, да све савладам, учини ми се да нисам луд. Али куда да ти пишем?¹⁾ на које име? где си? ко си? како се зовеш? који су твоји прави пријатељи? кога да учиним својим? Ах, да ми није кћери моје, грозна би ми гилотина била милија од овог страшног положаја!“²⁾ — Само што све то не чини ништа. Главно је, не напустити посао. Он покрај свега тога ради за пушке. Стотину начина измишља да их пренесе у Француску, суптилнији и опаснији један од другог;³⁾ али што није могућно, није могућно. Под олујом се све крха и ломи. Рат бесни, новац му не шаљу, пушке су му се измакле, нема помоћи: крај и конач. Овде да је титан био, требало је све да напусти. Али, не. Кад се већ пушке не могу добити и пренети у Француску, треба бар спречити да не падну у руке непријатељу, Енглезима. И зато, наново на посао!

...Ово је скоро да човеку памет стане; ово је скоро неприродно. Узимам своју главу у обе руке; тражим поново да протумачим оно што ми је горе, за невољу, било јасно; бојим се да нисам довољно ударио гласом на поамност темперамента и воље, на радну „фурију“ оваквог човека... Осећам ипак да ништа више новог немам додати. И ако нам ипак све ово остане до краја чудновато, то је без сумње за то што је за нас људе *fin de siècle*, који ни читати не умемо друкчије но лежећи, то збиља чудновато. Ван сваке сумње, нешто необично, велико, ог-

¹⁾ Г-ђа Бомарше се крила под туђим именом само да спасе кћер од револуционара. ²⁾ Ломени, II, 482. ³⁾ В у Ломени, II, 470—480; Бетелхајм, 555—573; Скупљена дела. V, 169—447, шта је све радио, шта је вештине и издржљивости утрошио на тај последњи већи посао свој!

ромно, стоји у овом тренутку пред нама: ваља нам очи дићи ако хоћемо да га видимо до горе. Налазимо још да је све то, за нашу главу, сувише шума, за наше руке сувише рада, за наше ноге сувише кретања: уморни смо... Зато што смо доиста пред једним примером невероватне снаге и активности, пред једном личношћу која, као снажне груди тесно закопчану хаљину, разбија оквир обична човека, премаша и цепа његове размере, расте високо, више, пење се до персонификације, до типа, до симболичне слике рада и јачине; зато што је, као што каже Харди, један хроничар онога времена који га је на раду гледао, Бомарше био „једна од оних великих снага, које Творац, с времена на време доводи на свет, на велико чудо њихових савременика, а на славу њихова века.“¹⁾ — Ова пребујна, ексцесивна, пароксизматично напрегнута природа његова, основна је црта Бомаршеова карактера. Око ње се, као око своје језгре, слажу и нижу све остале. Она одређује све остале, и великим делом и живот Бомаршеов.

¹⁾ Бетелхајм, 265.

IV.

Замислите човека који се залетео, па, као по-
маман, јури кроз гомилу света. Није могуће да ником
на ногу не стане. Није могуће да таква вратоломна
трка прође без кавге. У овом нашем људском мра-
вињаку, сваки корак који учините, може бити учињен
на штету вашег суседа. Сусед неће да трпи, и за
сваки корак земљишта имате по једну парницу на
врату. *Qui terre a, guerre a.* Очеvidно је да их је
Бомарше морао много имати.

Гете, који га је добро познавао, говорио је да
су парнице његов елеменат, и да са он тек у њима
добро осећао. То је, у осталом, цео свет мислио и
говорио. Од почетка па до краја свога живота, Бо-
марше се без престанка парничио. Прву је своју
парницу, као што знамо, почео у својој двадесет
првој години, претпоследњу у својој шездесет првој,
последњу је водио до своје шездесет седме. На њој
се зауставио: у тој је години умро. Почео се пар-
ничити под Лујем XV, наставио под Лујем XVI, под
скупштинама Законодавном и Уставотворном, под
Конвентом а завршио под Наполеоновим Консулатом.
Парничио се са сацијама, са племићима, са тргов-
цима, са глумцима, са Уједињеним Државама Америч-
ким, са Конвентом, са рођацима својих жена (имао
их је три, једну за другом разуме се), па и са самим
судијама. Било је таквих међу његовим парницама
„које су три нараштаја адвоката сахраниле“. И може
се готово рећи да ниједну није изгубио (пошто су две
које су за његова живота остале нерешене, доби-
вене после његове смрти). Једна је од њих најслав-

нија, врло важна, и политички и књижевно. Политички, јер је била непосредан узрок паду *парламентџа Моју*; књижевно, јер су нам из ње остали Бомаршеови *Мемоари*, који су, по мишљењу свију, урнеци у свом роду. Сигурно је то да је та парница занимала скоро читаву годину дана Париз, Француску, Европу; и да је извесно једна од најважнијих и најчувенијих парница у историји. Било је суђено да ништа што тај човек уради, не прође без граје, да савршено приватне ствари његове постану увек јавнима, поведу публику за собом, начине дармар онде где би другога човека задовољила два три смелија корака, подигну скандал онде, где би се ствар свршила простим укором кривчевим: његов је живот као нека врста живе палате Симонета, у којој је најмањи шум, ударајући се и одбијајући о препоне, одјекивао четрдесет пута за једанпут. За њега, пре но за иког другог, може се рећи да је био од оних људи „који сеју ветар да пожању олују“.

Ствар је текла овако. Бомарше, пред смрт Ди Вернеову, како је још остало непречишћених рачуна, начини уговор са њим, по коме је он, Бомарше, имао да прими петнаест хиљада динара, који су му „по праву припадали“, и других седамдесет и пет хиљада на зајам, без интереса, за осам година. Међутим, Ди Верне умре пре но што се уговор био извршио (1770). Граф Ла Блаш, рођак Ди Вернеов и његов главни наследник, који је из разних разлога мрзео веома јако Бомаршеа, одбије потраживања његова. Шта више, узне тврдити да је цео уговор лажан, да га је Бомарше сам саставио, написао и потписао, фалсификовавши потпис Ди Вернеов. Завери се уз то да га „мора упропастити, па ма га то стало сто хиљада талира“.

(Да поменемо овде, ради јасности, да је Бомарше у то доба имао рђаву репутацију. Ниједну од оних ствари које су му доцније биле стекле добра гласа није још био учинио. Свет га је знао само као ташта човека и сувише предузимљива трговца, који је, како се говорило у разним срединама, био

кадар не гледати често на строгу корекцију у питањима морала. Шта је од свега овога било истина, видећемо доцније; у овом тренутку, ствар је тако стајала.)

После дужег парничења, првостепени суд реши ипак парницу готово сасвим у корист Бомаршеову: очевидан доказ да Ла Блаш није имао право (пошто би, ако би суд којем парничару био држао страну, тај парничар био Ла Блаш, граф, човек од моћних релација и богат). Разлог више да Ла Блаш буде незадовољан. У то време (1773), због једне интересантне афере, коју не могу причати из оскудице у простору,¹⁾ Бомарше допадне затвора са војводом де Шон, који је целој афери био крив. Овим се затвором Ла Блаш користи; изради прво да Бомаршеа задрже подуже у затвору, апелује затим против решења првостепеног суда, опањка добро Бомаршеа код судија, послужи се оним анонимним новинарством, скандалним хроникама, које Бомаршеа начинише чудовиштем „од којег се цео Париз ужасавао“ (било се изнело, на пример, између осталог, да је Бомарше све своје жене отровао); подрије једном речју добро парче земљишта под Бомаршеовим ногама.

Положај је био мучан. Противник моћан, публика није за њега, парница од које је зависило и његово имање, и положај, и част, иде својим опасним током, а он у затвору, из којег га никако не пуштају. У оно је време био обичај да сваки парничар иде својим судијама да их моли за милостиво призрење: не урадити тако значило је готово ићи својој пропасти. Бомарше, затворен, није тако могао учинити. Положај, од мучна, постаје очајан. Мемоар за мемоаром шаље Бомарше Министру, доказује крепко, свестрано, да није крив, куми и преклиње да га пусте из затвора да се брани: све узалуд. Министар Ла Врилиер, кога, мимогред буди речено, историја не памти као добра човека, одговарао је непрестано (де Сартину, управитељу полиције, који се

¹⁾ Ломени, I, 250—289.

заузимао за Бомаршеа): „Тај је човек сувише арогантан; нека се брани преко свога адвоката.“ Напослетку, готово луд од мука и неправде, он који је још на кратко време пре тога био рекао: „Ја се не уклањам догод ми и последња одбрана остане,“ савија, „савладан, али не побеђен“, *dompté, mais non vaincu*, главу пред министром: „Одричем се, господине министре, свих корака које сам чинио, и на коленима вас преклињем да ми их великодушно опростите.“¹⁾ Министар му тад допусти да преко дан, праћен чуваром, може ићи својим судијама. Заман је Бомарше био измолио допуштење, кад му ово није могло бити од користи; Ла Блаш је дотле био стигао да задобије главног известиоца Гоезмана (и остале судије у осталом). За два дана шест пута одилази Бомарше Гоезману. Без успеха: врата остајаху затворена. Тад му рекоше да ће му Г-ђа Гоезман зацело изградити аудиенцију код свога мужа, ако пристаје дати извесну суму новаца на то (ко познаје историју оног времена, њега све те злоупотребе неће зачудити). Бомарше, уверен да је на његовој страни правда, одбијао је с почетка одлучно ове предлоге. Кад је био видео да друге помоћи није, он положи посредницима тражених сто луидора. Златна реч и гвоздена врата отвара. Гоезман га прими, саслуша; али је Ла Блаш по свој прилици био више дао. Врата се понова затворише. И ни леп диамантски сат један, ни петнаест нових луидора које је Г-ђа Гоезман тражила за секретара свога мужа, више их не отворише.

Ствар се примицала своме крају; што низ брдо иде, у последњем се часу котрља све брже и плаховитије, и решење, донесено на основу Гоезманова извештаја, паде као гром у Бомаршеову кућу: потраживања његова сва одбијена, уговор поништен, шта више Бомарше сам осуђен да плати Ла Блашу 56.300 динара, које је овај био тражио, и интерес за пет година, и све парничне трошкове. Поражен, смрвљен, упропашћен морално и новчано²⁾, осуђен да не-

1) Ломени, I, 289. 2) Пор. Бетелхајм, 195.

моћан гледа како Ла Блаш удара секвестар на његову покретну и непокретну имовину, Бомарше вапије да га пусте из затвора. „Доконао сам... (пише де Сартину). Положај ме мој убија, болестан сам, не могу да спавам, не могу да једем, а ваздух је у мом затвору кужан, и упропашћује оно што ми је још остало од мог несрећног здравља...“¹⁾ Ла Врилиер га сад пусти.

Ако Бомаршеа добро познајемо, можемо рећи да ће сад бити ма каква лома. На томе, са њим, ствар не може остати. Шта ће урадити, не може се погодити, али да ће нешто урадити, то је сигурно. — Г-ђа Гоезман, по изгубљеној парници, била му је вратила његових сто луидора (тако су били за тај случај угодили) и сат; али је, чудновато, била задржала оних петнаест луидора узетих за секретара. Бомарше, дознавши да тај новац није отишао на своју адресу, повуче, веселник, ђавола за пеш од капута, и затражи луидоре натраг. То је, ни више ни мање, значило играти се с ватром; али се он, не имајући друга ослоња, и за усијано гвожђе хватао. Г-ђа Гоезман порече да их је добила²⁾, и Гоезман, покрај толико других несрећа, које су као јато кукавица биле легле на Бомаршеову кућу, тужи га сад још кривично, „да је оклеветао жену једнога судије после узалудних покушаја да је подмити, њу и њенога мужа преко ње...“ На овом месту, Бомаршеу је још било остало да иде до Сене, видети да ли још има воде у њој, па се без премишљања спустити с моста у воду.

Али Бомарше није био од оних што се даве. Под овим последњим тешким ударцем, он прену. Борба је на живот и на смрт; ко сад склизне, остаће на земљи, разбијен, смрвљен, и Бомарше то зна. Али шта да се ради? Врата сва затворена, уши судија глуве: с те стране нема помоћи. Једино је још била остала публика, јавно мишљење, тај „последњи, највиши суд“. Њој се ваљало окренути, доказати да је

1) Ломени, I, 297. 2) Пор. с овим варианту у Бетелхајму, 194.

уговор законит, да је Ла Блаш клеветник и непоштен парничар, да је Г-ђа Гоезман утајила петнаест луидора, који нису били дати као мито, но као улазница за аудиенцију; једном речју, опрати се и од Ла Блаша и од Гоезмана. Али је то лакше било разумети но урадити. Као што каже Сент-Бев, требало је преко ноћ наћи енергије, духа, генија.

Бомарше је потражио, и нашао све што му је требало. Једнога јутра, Париз би изненађен првим мемоаром његовим. — Успех нечувен. За осам дана, прво је издање било разграбљено; за других осам, друго.¹⁾ — Охрабрен, Бомарше напише и други мемоар. Успех расте, шири се, пење, захвата околину, Париз, Француску, Европу.²⁾ Од другог мемоара, ствар је била готово добивена. „Још један непријатељ, још неколико мемоара, па сам бељи од снега!“ кличе он сам у једном мемоару.³⁾ За другим напише трећи, за трећим четврти, последњи, најбољи од свију, најјачи, најлепши. Свет се поведе и занесе за њим, Седам месеца, од августа 1773 до фебруара 1774, „процес је Бомаршеов најважнија ствар у Европи“. Само се о њему говори: у салонима, у позоришту, у новинама, на улици. Кореспонденције, мемоари и дневници из оног времена, враћају се сваки час на његову ствар. Грим (писац *Литерарне Кореспонденције*) пише: „Има година дана, цео га се Париз ужасавео; сваки, на реч свога комшије, веровао је да нема злочина који Бомарше није био кадар учинити; данас је цео свет луд за њим... Ми имамо мало романа и полемичних радова, који би били тако занимљиви, тако пикантни, и тако весели [као што су његови *Мемоари*.⁴⁾“ — Коле, у свом *Дневнику*: „Читајте његове *Мемоаре*... Ту, ту ћете наћи духа, генија, и обрасце свих разних родова речитости...“⁵⁾ — Волтер пише у својој *Кореспонденцији*: „Читао сам све *Мемоаре* Бомаршеове: никад се досад још нисам тако забављао... Чудноват човек! Све имате

¹⁾ Бетелхајм, 221. ²⁾ Ломени I, 357, и сл. ³⁾ Мемоари, 192

⁴⁾ Литерарна Кореспонденција, Фебруар 1774. ⁵⁾ Дневник III, 124

код њега, шалу, збиљу, разлог, веселост, снагу, дирљивост, све врсте речитости, а он ни једну не тражи, и поражава све своје противнике, и даје лекције својим судијама¹⁾ — У том смислу и сви други. А једна му госпођа, Г-ђа де Мениер, пише: „Грандисон, најсавршенији јунак романа, није вам, господине, ни до чланака... Ја сам знала да ви имате духа... али никад не бих погодила да је у вама лежао узвишени, несравњени писац ваша четири мемоара... Ви сте ван сваке сумње доказали свету да сте најречитији човек у свима родовима речитости, којих има у нашем веку“²⁾ Друга му се једна (богата и лепа удовица) нуди за жену. Пред његовом кућом чека свет само да до мемоара дође.³⁾ Кад нов мемоар изађе, отимају га један другом из руку. Или се скупе, па га читају гласно на улици. Г-ђа Ди Бари наређује да се једна сцена из Мемоара драматизује, па је даје представљати пред Краљем, Лујем XV, „коме сузе теку од смеха“. Гете, чим је добио четврти Мемоар у руке, узме да предмет, о коме је Мемоар говорио драмски обради, и напише *Клавига*, држећи се што је могао више оригинала: „главну је сцену од речи до речи превео“. Сва Европа зна за Бомаршеову парницу; чак су у Филаделфији његови Мемоари били дочекивани са одушевљењем. А у његове је противнике био ушао страх и трепет; на улици се нису смели показати. Шта још? Ова је борба Бомаршеова била као све борбе, све битке које људи бију. С почетка — узајмљујем на овом месту, ритам једног познатог става његовог — с почетка лагано, обазриво наступање, испитивање земљишта и кушање непријатеља, а тек по који пут, у дужим размацама, засвира по које зрно, сене по који ударац, несигурно, као испитујући. Па онда, одједанпут, страна која осећа да погађа, диже главу, корача одлучно, узима засипати непријатеља кишом зрна и удараца, сузбија му

1) Кореспонденција: писма 9015., 9018., 9042., 9053., 9054. итд.: сва дишу одушевљењем. 2) Ломени, I, 360 и сл. 3) Пор-Бетелхајм, 211, 234, 237, 259.

крило по крило, ломи члан по члан, све силније, плаховитије, неодољивије. Напоследку, сатрвеном и пораженом, упропашћеном до неповрати, гази му немилостиво преко трбуха, ликујући орно, јасно, тучна грла и прсију, а у шумном триумфу победиоца, с којим се меша урнебес од граје и клицања публичина, губи се последње муцање прегаженога, поништенога противника. Гоезман више никад није главе дигао.

Шта је то било занело публику, тргло је за собом, изврнуло као рукавицу?

Најбоље би било прочитати саме *Мемоаре*. (Ако би се из њих могла издвојити нарочита места, која својом разложитошћу и лепотом одскачу од осталих, своју праву снагу, своју пуну драж добијају тек кад их човек у строју, под командом ауторовом, разматра). Ко се уструди да их прочита, видеће, прво, да је на Бомаршеовој страни правда. Свака је његова реч јасно доказана¹⁾, свако његово право поткрепљено јаким разложима, а свака и најмања оптужба његових противника обилато побијена. Као човек пребогат аргументима, он их раскошно сипа око себе, товарима, на све стране. Сувише раскошно; често би га, доиста, човек радо зауставио: „Доста је, чули смо, верујемо вам“. Од првих аргумената, Волтер, а са њим и цео свет, говорио је: „Тако ми бога, биће да он има право против целог света“!

Даље, видеће човека оштрих очију коме ниједна слаба страна његових противника не може да се измакне. Има у његовим *Мемоарима* неколико њихових портрета, који би мртва човека насмејали. Сви су карикатуре, и ако верни до најситнијих појединости; познато је да су такве карикатуре најбоље. Попрскао их је ругом од пете до перчина, умазао подсмехом, начинио смешнијим једног од другог. С моралног гледишта наш песник има потпуно право — кад Змај није имао право! — што каже, да „грешник

¹⁾ Волтер пише: „Убедио ме о свему што тврди“, 9054. писмо.

не пере себе кад стотине друге каља“; али је у прак-
тици са свим друкчије. Доказати да су други криви,
то је опрати себе до половине. Исмејати их уз то,
то је опрати и другу половину својих грехова, ствар-
них или уображених. Смешан је човек пропао човек,
бар у Француској, где су, како кажу, две најстраш-
није ствари „изгледати смешан“¹⁾ и „бити досадан“.
Смешни су ти други *били*, а што се тиче досадно-
сти, уверавам вас да мало ствари има на свету тако
досадних као што су мемоари Бомаршеових против-
ника. Досадни су да бисте после њих дрхтали од уз-
буђења и радозналости читајући Клопштокову *Ме-
сиаду*. (Ма колико то невероватно изгледало, молим
вас да ми верујете да сам је готово целу прочитао).
Осим тога, ништа није тако невешто, тако неспретно
написано, ништа тако ружно пакосно као ти либели,
те пасквиле њихове. На место разлога, мржња; на
место речитости, шупља, простачка реторика. Граф
Ла Блаш га у своме утуку зове: „онај гадни Карон,
оно чудовиште, она отровна змија што глође тур-
пију“; по почетку можете судити каквим је тоном
писан цео мемоар. Марен, новинар један (Гоезман је
био окупио око себе ваздан Бомаршеових против-
ника),²⁾ грми против „тог несрећника, коме би требало
усијаним гвожђем образ жигосати“; и то је опет
тон који траје до краја. Бертран д' Ерол, сараф,
чија се сарафска душа гнушала лажи и непоштења,
каже за њега да је: „киничан лакрдијаш, безобразан
софист, лажљив писац, који из своје властите душе
црпе шљам којим прља одећу невиности“ (и тако до
краја). Д' Арно Бакулар, један ондашњи романописац,
затеже узвишеније жице, као што приличи његовом
положају, па достојанствено: „Изгледао сам, прича,
не мрачан, но потресен... Има срдаца у која се
грозим завирити; у њиховим дубинама видим све
мрачне поноре пакла. И тада не могу да не узвикнем:

¹⁾ Ла Рошфуко, вели, CCCXXVI: Le ridicule déshonore plus que le déshonneur. ²⁾ В. колекцију „Мемоара из парнице Гоезман.“

ти спаваш, Јупитре! Нашто ти онда муња твоја!“ Оваква реторика личи на мумлање, или на празне, надуване бешике: „чиода једна, па спласну“, као што каже Бомарше. Да се ни бранио није, да их је само пустио да овако хучу у пусте дланове, њихова ретка неспретност упропастила би их.

Али, и да су боље умели, на једно би изишло: како се Бомарше брани! Узмите, молим вас, *Мемоаре*, па читајте. Бетелхајм је поклатио њиховој анализи шездесет страна велике осмине,¹⁾ па ипак додао: „Никаква анализа не може ни приближно дати ону драж, коју даје непосредно читање; што их човек више узима у руке, све већма ужива у њима.“ Сећате се шта је за њих рекао Волтер? судија коме можемо веровати. „Све имате код њега, шалу, разлог, све врсте речитости“... Нарочито се уме шалити. И нарочито уме бити разложит. Све уме нарочито, ако се, што рече онај, смем тако изразити. Читате му *Мемоаре*, па вам изгледа да се ту не ради о његовој пропасти; изгледа да је он то писао за своју забаву, тако је забавно; чим му се мало прилике да он удара у смех. „Ја сам, вели, као Хелоизина кузина (Клара, у Русовљевом роману); узалуд ми је плакати, кад из суза смех мора потећи ма на коју страну.“²⁾ То је истина, смех је прегрштима трпан у његове мемоаре. Има страна које само кроз сузе можете читати, листова, који вам се, од тешка смеха, тресу у рукама кадгод на њих дођете. Па није то једино што чини вредност њихову. Бомарше рукује свима облицима стила. Имају, поред тих, други листови које је писао велики беседник; листови пуни полета и снаге, понесени као на крилима топле, поносите речитости. Пуне, звучне реченице корачају једна за другом; говоре глави и срцу, убедљиво и патетично, развијају се у беседничке мотиве које су најнадлежнији људи³⁾ рачунали у „најлепше беседничке стране у француској књижевности.“ Ни то није све. После неколико листа, реченице постају краће, ош-

1) Бетелхајм, 214—274. 2) Мемоари 180. 3) Сент-Бев, 217.

трије, јетке, пакосне: патетична реч прелази у сатиру, у епиграм; у разлог се меша досетка, иронија, сарказам: све свира и пишти око ушију као струк камџија; „с бичем их је у руци писао“, да се послужим једном његовом речју. Па се онда, поново, све губило у мору гласна смејања... На тај начин је он умео „натерати цео свет да му чита мемоаре.“¹⁾

Најсувопарнију ствар уме начинити занимљивом. Под његовом руком цифре су речите, а диалектичне и правничке дискусије духовити диалози. И ако још ниједну комедију није написао, он је већ писац комедије. Комични дар лежао је досад у њему неупотребљен, бар у књижевности; сад му се прилика дала да избије на површину: избиће као плаха река коју је дуго брана задржавала. И то тако обилно и освајачки да ће му и сами сувопарни одговори његових противника послужити као грађа за занимљива развијања, као неисцрпан извор комике и карикатура, „као оцило досетљивости његовој.“ Узеће, на пример, одбрану Бертранову (то је онај сараф); покупиће једну шаку реченица из ње; ставиће их као одговоре на своја питања, и од тога ће начинити праву сцену из комедије, којој ће само недостајати име Молиерово, па да у свему личи на Молиерове. Никад нико, на тако прост начин, није умео дати, у драмском облику, бољу слику човека језуита, ограничена са лажном образином кротости на лицу и светим глумилом за питања која би другоме као бургије улазила у главу. Молиеров Тартиф, са својим скршеним шакама на прсима и подигнутим очима к небу не стоји нам живље пред очима. — Бертрана питају шта је урадио са двома меницама, које му је Бомарше био дао, да их наплати за њега; а он одговара²⁾:

„Непријатељ сам лажи и преваре... Дао би Бог да моја чедност и искреност учине моје судије мојим заштитницима“! — Али двеста луидора господина де Бомарше? — „Дрзак један човек иде уз светлост буктиње која ће га за-

1) Харди (Бетелхајм, 612). 2) Мемоари, 301—4.

вести, јури за једном химером, и хоће невина човека да одвуче у понор камо га његова мржња гура“. — Хоћете ли тиме да кажете да вам Г. де Бомарше није дао оне две менице које сад тражи? — „Он није знао ни колико су срамна ни колико опасна средства којим се служио; његово је неваљалство личило на гром од којег бојазан престаје тек пошто је пао“. — То је све лепо, али све то не казује да ли су у вас, или не, оне две менице од сто луидора? — „Најподлији међу људима усуђује се, бестидна чела, нападати и на моје срце, и на мој дух, и на моју душу... Он бесрамно тврди лажна и извртута факта“. — Шта, господине, ви одричете да су у вас оне две менице? — „Како се суди о побудама људским? по њиховим делима? Узмите буктињу мржње, унесите је у све кутове мога живота, ја вас чикам да ме ухватите у погрешци“. — Та какав сте ви човек за бога? — „Ево у неколико речи какав сам ја. Ја се подајем природним наклоностима свога карактера; поштење је његова основа..., и ја знам да ништа не може упрљати чистоту и невиност моје душе“.

Напоследку, пошто је адвокат Бертранов био загладио ствар и вратио Бомаршеовом заступнику оне две менице, Бертран кротно наставља:

Ја знам, господо, да нисам без слабости; али ја никад нећу бити ни непоштен, ни варалица, ни покварен човек...

Ви се сећате из Молијевог *Тартифа* оне познате сцене, кад Тартифом залудели Оргон, долазећи с пута, жељан да чује шта има новог у кући, слуша расејано и нестрпљиво шта му собарица прича о његовој оболелој жени, и пита, пун нежна саучешћа, само за Тартифа. На сваки одговор Доринин да је Тартиф не може боље бити, да је „црвен“, „задригао“, здравији но пре, он уздише, вајка се: „Сиромас Тартиф“! вели. А на сваку напомену о његовој болесној жени, он опет неспокојно диже главу и пита: „А Тартиф“? Сцена је позната између свију, хваљена и прехваљена, као и она друга, у *Тврдици*, са оним Харпагоновим одговорима човека који неће да чује: „Без мираза“!... „Без мираза“!... „Без мираза“! Ако

хоћемо да будемо правични, признаћемо овде да Оргонови и Харпагонови наглуви и глуви одговори нису ни много типичнији ни много смешнији од Бертранових. Замислите ове последње на позорници, проучене и изведене добрим глумцима, с оном марљивошћу која је, не претерујем, четвороструко улепшала већ врло срећне инвенције Молиерове.

Ова комична сцена с Бертраном није једина у *Мемоарима*. Сва суочења из његове парнице, унесена у њих, голицају диафрагму као рукама. Онај покор који Бомарше чини од својих противника, — треба на месту видети. Волтер га поређује с Арлекином који сам обара, и гази јој преко трбуха — читаву чету патролџија: изгледа, каже, да он баш ужива тући се сам с читавом војском. Прикладнијег поређења Волтер није могао наћи. Бомарше је Арлекин. Бомарше је Фигаро, Фигаро од главе до пете, до косе и до ноката; и, овде више но игде. Што Фигаро ради с Бартолом и Базилом, то он ради са Гоезманом и Мареном. Игра се, задева, подмеће ногу, весело, разуздано: прокљувио некадашњи „гамен“ љуску, па у свој слободи гони својим путем. Страда бедна власуља Гоезманова као што никад власуља, ни у борби клаунова, није страдала; а од некадашње мантије Маренове не остају ни парчад читава. Несрећна олујина обухватила их је, пала је на све: видите их само где у облацима прашине беже преплашени, изгубљени, шамарани ветром и градом убода и досетака, и Гоезман, и Марен, и Бертран и Г-ђа Гоезман. Да, и Г-ђа Гоезман, она „сирота, сирота Г-ђа Гоезман“! Најслабија, она је још и најгоре прошла. Као восак који се под руком вије и угиба, послушан, ропски покоран прстима који га калупе...; не него као лопта, лака, немоћна, без отпора, која као изгубљена, као пијана, полеће тамо и амо под дланом или лопаром играчевим... Не ни тако; она је као дете, као лепо, размажено, богаташко дете, дуге свилене косе, румених образа, навикнуто на шећер, на миловање, на попуштање — које би одједанпут неко узео задиркивати, једити, немилостиво збуњивати,

натеривати га да плаче од тешка једа, па се после гласно смејати његовој немоћној љутини и бацакању, напослетку се последњи пут протитрати и једним парчетом шећера утешити га, утрти му сузе с оних детињских полу наивних, полу лукавих очију. Такав је, видећете, био тај неваљали човек са овом сестром по роду мојих женских читатељица. Па још кад помислите да је он имао срца унети све те неваљале игре у своје мемоаре, прочитати од смеха зацењеном Паризу сва своја суочења са сиротом својом парничарком! И то тако да њен спомен још ни данас нема мира, јер мемоари тога обешењака још су и данас, као и први дан, свежи, свежи... Судите сами. Њих двоје су у суду, суочени.¹⁾

„После положених заклетава и претходних формалности упиташе нас да ли се познајемо. — „Ох, што се тога тиче, рече Г-ђа Гоезман, ја нити га познајем, нити желим икада познати се са њим.“ То би записано. — „Ни ја немам част познавати госпођу; али, откако сам је видео, морам признати да су моје жеље сасвим противне њеним.“ И то би записано. — Г-ђа Гоезман, позвана затим да каже шта има против мене, одговори: — „Запишите да имам против њега и да одбијам његове исказе, јер је он мој највећи душманин и зато што има *грозну* душу коју цео Париз зна као такву.“ итд. Пошто њен одговор записао, обратио се мени. Мој је одговор био: — „Ја немам ни зашто да замерам госпођи па ни за ову малу срдитост која је у овом тренутку обузела; имам само да јој кажем да ми је веома жао што само једној кривичној парници дугујем прилику у којој први пут могу да је уверим о свом дубоком поштовању. И то би записано. И то је отприлике тон који је владао између ове госпође и мене, за време оних осам сати које смо у двапут заједно провели.“

На то писар прочита саслушања Бомаршеова, па упита Г-ђу Гоезман да ли има што да примети.

¹⁾ Мемоари 59—86 и 283—288. Као горе, ја здраво збијам и скраћујем Бомаршеово причање.

„Ништа господине (одговори она смешећи се на пи-сара); шта бих могла рећи на ову гомилу глупости? Господин је мора бити врло беспослен кад је имао времена да накаже толике будалаштине“. (Било ми је мило што је узела бивати мало блажа према мени; јер напослетку, будалаштине нису *грозоће*).

„Госпођо, постављајте питања, рече јој судија. Морам вам рећи да ће после бити доцкан.“ — „Па знам, али о чему господине? Ја, овај, не знам, немам... ах, да!... запишите да су уопште сви одговори господинови лажни и сугеровани.“

Beata simplicitas! Сирота Г-ђа Гоезман била је чула од свога мужа да Бомарше, као „шеф своје клике“, *сугерује* другима одговоре, казује им шта им ваља рећи, па, не разумевајући добро реч, употребила је наопако Бомарше се на то био насмешио. „Зашто, зашто?“ Она жели да чуја зашто се он био насмешио. И њему се обраћа за одговор! Тако дете, које је крадом појело јагоде, иде матери да му она уста обрише. Он јој одговори; па онда он удари у питања, питања опасна као бусије, гипка и издајничка као танке жичице које у исто време стежу и шибају, као лоза која везује и опија, заплиће руке, главу, узима памет. Од овог тренутка то престаје бити разговор; од овог тренутка суочење се за јадну жену, која се вила као миш у шапама мачкиним, претвара у инквизицију; смешну, шаљиву, али инквизицију. Сузе смеха и сете да вам пођу на очи. Отимала се Г-ђа Гоезман, али се, на несрећу, замка све јаче стеже што човек више трза, а лика све дубље улази у месо.

„Ако је истина да ми је господин донео какво писмо, коме га је од мојих млађих предао?“ — „Плавом једном младићу који нам је рекао да је ваш лакај, госпођо“. — „А! ево једне ваљане контрадикције! Запишите да господин каже да је предао писмо једном плавом човеку, а мој лакај није плав; мој је лакај плаво смеђ. Па кад је то мој лакај био, каква је моја ливреја?“ — Признајем да сам ту био ухваћен; ипак, прибравши се мало, одговорим што сам боље умео: — „Ја, госпођо, нисам знао да ви у вашој кући имате нарочиту ли-

вреју“. — „Запишите, молим вас, запишите, да господин, који је разговарао са мојим лакејем, не зна да ја имам нарочиту ливреју, ја која их имам две, зимњу и летњу“.

Цео се свет смеје.

„Али, молим вас, госпођо“... — „Оставите ме на миру, господине... Ја сам рекла што сам рекла, и нећу више ни речи да додам“. — „Али, госпођо, један пут сте рекли овако, а други пут онако; чему да верујем?“ — „Ни једном ни другом, господине; што сам год прва два пута рекла не значи ништа, истина је у последњем акту“. (Све се то записивало). — „Имајте на уму, госпођо, да сте с једне стране тврдили, а с друге порицали да“... — „Ако сам тога дана порицала, господине, да сам новац добила и задржала, то је без сумње зато што ми је тако воља била; али као што сам вам већ рекла и сад последњи пут понављам, ја се за ту ствар позивам само на последњи акт; жао ми је ако вам то није право“. — „Госпођо, хоћете ли ми допустити још само једно питање?“ — „Ви сте, господине, несносни са својим питањима; брбљиви сте као жена“. — „Немојте да вам је криво, госпођо, што вас морам молити да нам кажете кога сте ви то три пут слали оном књижду“...¹⁾ — „Ја немам никаква рачуна да вам дајем; запишите да ја немам никаква рачуна да дајем господину, и да ме он гони с тим питањима само зато што жели да ме ухвати у контрадикцији“. — „Запишите, рекох, запишите то, господине“. Напослетку, натерана судијом, Г-ђа Гоезман одговори: „Ако, господине, баш силом хоћете да вам га кажем, ето, свога сам лакеја послала; зовните га, он ће вам сам рећи“. Док су њене речи записиване, судија поче врло озбиљно; „Имајте на уму, госпођо, да ако ваш лакај каже да није био код књиждара, то може бити рђаво за вас“. — „Не знам ништа, господине, запишите, ако хоћете да није мој лакај, него један Савојац. Има сто амала на кеју Св. Павла, где ја седим; господин може ићи да се увери, ако га то занима“.

Она је на тој тачки на којој човек (а тек жена!) више не зна ни шта ради ни шта говори. Глава у

¹⁾ Књиждар Ле Же био је посредник између Бомаршеа и Г-ђе Гоезман.

ватри, уши звоне, очи влажне, образи у пламену — ако се све не сврши грмљавином, тешко живцима, пресићеној нежној машини лепе женице! Напоследку, док се трпи, трпи, па онда пређе меру. Јаки ударци савијају, сувише јаки учине обично, да се жива душа, дотерана до ижице, пропне, узме фркати ноздрвама.

„Имајте на уму, госпођо, да би лепше било да кажете: Ја сам те паре одбила, но да тврдите да о њима никад ни чули нисте“. ¹⁾ — „Ја остајем при том, господине, да ми о тим парама нико ни помињао није; има ли то, за Бога, смисла нудити петнаест луидора жени мога положаја? мени која сам у очи истога дана стотину одбила“! — „У очи кога дана ви то кажете, госпођо“? — У очи дана, за Бога, кад ми“... (ту застаде и уједе се за усну). — „У очи дана, рекох јој, кад вам нико није говорио о тих петнаест луидора, је ли тако“? — „Ћутите, рече, скочивши гњевно, или ћу вас сад — ћушити... Баш ми је било стало до ваших петнаест луидора. Са тим вашим сићушним подмуклим фразама ви хоћете само да ме наведете да се изговорим; али кунем вам се да вам више ни речи одговорити нећу“ (и лепеца ублажаваше, учестаним махањем, ватру која јој се била попела у лице).

Бомарше је грцао од радости, гушио се у уживању, сркао гутљај по гутљај њене забуне, осећајући како се теразије нагињу на његову страну. То му је било довољно. У осталом, велики *женољуб* (нисам ја реч сковао) и увек галантан према женскињу, тражио је сад да љубазнији крај да суочењу. После чаше жучи чашу меда, оно горње „парче шећера“: нов подсмех у самој ствари, али љубазан, сакривен, „позлаћена пилула“, оштар нокат под свиленом мачјом шапом његовом.

„Било је десет сати у вече, пред сам крај седнице. — „Ужасни човече, рече ми она, прочитали су вам моје саслушање, а ви одговор одлажете за сутра, извесно зато да би сте боље могли средити своје пакости; али вам ја ево кажем, бедниче, да ако ми не поставите питања одмах и без приправљања, сутра вам то више неће бити допуш-

¹⁾ Реч је о петнаест луидора.

тено.“ — „А откуд ви знате, госпођо, да сам ја ужасан човек и бедник?... Али било то како му драго, ви желите без одлагања питање? Морам вас задовољити. Питам вас дакле, госпођо, да нам с места кажете, без премишљања, без приправљања, зашто ви на својим саслушањима казујете да вам је тридесет година, кад вас ваше лице утерује у лаж, показује само осамнаест?“

Знате ли шта је сад било? Не, нећете никад погодити. Г-ђа Гоезман је узела своју лепезу, огрнула мантиљу, па замолила Бомаршеа да јој дâ руку до њених кола. Не варају вас очи: замолила га да јој да руку до њених кола. А и шта је, напослетку, могла да ради? Зар мислите да је младој, лепој жени једној — Г-ђа је Гоезман била и млада и лепа — лако осам сати провести у таквом разговору са лепим и духовитим човеком, са којим би много лепше било говорити о тисући других пријатних ствари, којима љубазан и окретан кавалер уме занимати своју даму? Нека иду с милим Богом и муж и парница, те две, у осамнаестом веку и онако најдосадније ствари на свету! Бомарше је, разуме се, одмах пристао на њен позив, и одвео би је био да им писар није приметио, да би то изгледало смешно кад би њих двоје сишли тако руку под руку, као најбољи пријатељи, у најбољем споразуму. Он јој се онда поново поклони, па је упита:

„Реците сад, госпођо, јесам ли ја збиља тако ужасан као што су вам причали?“ — „Па нисте, али сте, ако ништа друго, оно бар велики обешењак.“ — „Оставите, дакле, госпођо, грубе грдње људима, оне увек кваре лепа женска уста.“ — „Сладак осмејак, на овај комплименат, поврати њенима њихов пријатни облик, и ми се растадосмо“ — завршује Бомарше то причање у свом мемоару.

Овде, шта имам да кажем? Шта друго, но да понављам оно што су пре мене надлежнији рекли о комичности, о духовитости, о обешењаштву, о препреденом излагању ових призора. И у овом осакаћеном облику у коме сам ствар изнео морали сте

опазити да је то један од најсавршенијих смешних призора у књижевности те врсте. Што се мене тиче, ја му не налазим равна ван у Молиеру, Лабишу, Мељаку, и његовим властитим комедијама. Сад ће нам бити већ разумљивије одушевљење с којим су *Мемоари* дочекани, и заједно са мношћем чудићете се овој оригиналној природи, која је у стварном животу умела састављати комедије какве се ретко налазе у књижевности.¹⁾ —

Четврти мемоар, најлепши рекосмо, прича једну епизоду из његова путовања у Шпанију.²⁾ Ако су суочења са Г-ђом Гоезман урнеци лепе комедије, ова је епизода један од најлепших романа које имамо. Из њега је Гете извадио *Клавига*. Готово сви међу онима који су о Бомаршеу писали, мишљења су да је сентименталну публику друге половине осамнаестог века највећма освојила ова истинита приповетка својом сентименталношћу, сасвим у роду тадашњих романа Ричардсонових. Вероватно. Што је сигурно, то је да је сама књижевна лепота њена, остављајући сентименталне примесе на страну, била довољна да поведе свет за собом. Бомарше се ту показао рођен књижевник, рођен песник. На жалост, епизода је толико велика да је, покрај све њене књижевне и биографске важности не могу испричати ни у изводу.

¹⁾ Његови противници износили су да Мемоаре није он писао. „Ала су невешти! одговарао је он. Што за Бога и они своје не поручују код истог писца!“ (Гиден, 102.) Осим тога што су у хартијама Бомаршеовим сви концепти његовом руком писани, и сва бриљантна места три четири пута његовом руком прерађивана, не може бити сумње да је писац *Севилског Бегберина* и *Фигарове Жените* био кадар бити писац и мемоара. У осталом, сви паметни и поштени људи његова времена нису ни за часак сумње имали. Русо је тачно говорио „да се такви мемоари за другог не пишу. Баш они који су *сами* давали другима да за њих пишу (Пор. Мемоар III.; одговор Бертрану), пребацивали су му да други пишу за њега. Оваква потварања нису нимало чудновата; она се дешавају сваком који се одмах првим ударцем покаже крепке и извежбане руке. — ²⁾ Бомарше ту прича како је и шта предузимао да шпанског краљевског библиотекара и књижевника Јосифа Клавига натера да се, по обећању, ожени Бомаршеовом сестром.

Остаје вам дакле да сами прочитате четврти мемоар; не жалите труда.

Правична ствар, неспособност и велико непоштење противника, духовитост и занимљиви облик *Мемоара*, довољни су да објасне како су *Мемоари* могли освојити јавно мишљење. Овим околностима треба још додати смелост, која је од вајкада имала у Француској ту врлину да задобије публичине симпатије (активне, не платонске) сваком који је има. А у оно доба кад је Волтер за багателу могао бити двапут бачен у Бастиљу; кад је Латид, за једну увреду Г-ђе де Помпадур, могао лежати у истој Бастиљи тридесет и пет година; кад је Фавар био на прагу њеном само зато што његова лепа, верна женица (једна од оних жена осамнаестог века, које су нам остале као окупане у златној светлости духа, лепоте и веселости) није хтела да изневери свога мужа за Морица Саксонског; у доба *писам са печатом*; у доба кад је функционисало око сто осамдесет цензора — писати мемоаре који су се спрдали и лицу и наличју, и у лицу једног члана парламента изигравали цело тело, омражено истина, али у пуној власти и сили, није зацело била мала смелост.¹⁾ — Напослетку, свему, наравно, ваља додати и ту поменућу омраженост парламента Мопу, установљенога државним ударом, одржаног до тога часа незаконито и насиљем. (Постање тога парламента знате или можете наћи у буди којој историји овога времена). Бомарше је од првог дана видео какву корист може извући из те мржње, умео је везати своју ствар за општу, начинити од себе паћеника, мученика који страда од опште несреће. Цео га је свет сматрао, прича његов пријатељ Гиден, као „бранитеља потлачене слободе, и народног осветника.“ Његова је ствар публичина ствар. На дан пресуде светина скупљена око суда, од рана јутра до мркла мрака, граје, прети, чекајући решење. Судије парла-

¹⁾ Енглези су тада адресовали писма Бомаршеу овако: „Гну де Бомарше, једином слободном човеку у Француској“. (Гиден, 477.).

мента Мопу, пошто донеше пресуду против Бомаршеа,¹⁾ чекају мрак и извлаче се из суда побочним степенницама; узалуд. Са свих страна падају увреде и грдње на смањена леђа земаљских представника „Божје“ правде. Наружени, преплашени, неће се међу њима ни један наћи да изврши пресуду над „народним трибуном.“ Бомарше, ако парницу није био формално добио, добио је стварно. Многобројни посетиоци долазе му на честитање; кнез Конти, „најохолији међу свима кнежевима краљевске фамилије,“ иде његовој кући, позива га са војводом де Шартр на свечан ручак, узима га у своја кола и дуго разговара са њим, „да покаже свету како ваља поштовати велике грађане.“ Цео свет жели да га види: „прави триумф...“ Кад је доцније (1776) био и службено ослобођен од казне, „гомила захвата суд, дочекује решење са највећим одушевљењем и, кличући и ликујући, износи Бомаршеа, на рукама, у триумфу, из суднице до његових кола.“ — Кад напослетку донеше у његову корист пресуду и у парници са Ла Блашем (1778), светина више не зна шта ради: „хиљаду гласова понавља: Бомарше је добио! цео свет плеска и кличе, иде уз узвике и ликовање његовој кући; људи, жене, познати, непознати, грле га, честитају му...; у вече иду к њему са добошима, флаутама, виолинама, дижу ломаче; пале свечане ватре... и певају му под прозором нарочиту, за ту прилику спевану песму.¹⁾“ — Ово је последњи степен на који се испиње човек од акције. Бачен на ову земљу као црв међу црве, гладан и жељан међу друге гладне и жељне, он држи да су ноге зато дате да се њима иде, а руке да се њима ради. И од првог до последњег тренутка, он ће кретати и ноге и руке. Једанпут ће их кретати да послује, други пут да потискује.

1) Бомаршеа су били осудили на „сраман укор (blâme);“ тако исто и Г-ђу Гоезман; а Гоезмана су пустили „из недостатка доказа (hors de cour),“ што је било готово тако као да је био осуђен. Пор. Волтер, Кореспонденција, писмо 9075.

1) Гиден, 105—107; 194; 218—226. Пор. Бетелхајм, 271—273; 399—402; 414—416. Ломени, I, 368, 369; 443 и сл.; II 61 и сл.

Јер није довољно корачати и сејати, ваља умети пре тога распремити земљиште и прокрчити пута. „Гомила је, много је света, свак би трчао; зато гурај, гони, удри лактом, претурај, стигни који можеш; остало под ноге,“ као што каже Бомаршеов Фигаро.¹⁾ Сметаће другима који истим путем иду, и зато ће на сваком кораку имати по једну кавгу. Ако је јаке руке и тврда метала поломиће синоре који му сметају; од рушевина, од поломљеног оружја противничког, градиће степенице које ће му олакшати његово пењање; а под трењем и кресањем сипаће око себе варницама које засењују и пале, градећи као неку врсту сјајне илуминације његовом триумфалном напредовању. Напоследку ће освојити што је хтео, испети се камо је желео, заузети положај, ући у светлост, и са материалном добити пожети акламацију масе, освојити је, и уз бурно плескање и клицање њено ући у свој нови, позлаћени дом славе и богатства.

1) Фиг. Женидба, ч. III., сц., 5.

*Audacter calumniare
semper aliquid haerit*

V.

Сувише снаге претпоставља мало грубљу, не-деликатнију конституцију. Сувише честа борба, даље, наводи нас да помислимо да је онај који се тако често гложи и кавжи, у половини случајева могао бити сам повод сукобу; што неко рече: док не посечете дрво, оно се ни на ког не руши. Напоследку сувише извикан човек није могуће да је чист као сунце: „нема шума док нешто не мрдне“. Ово је последње Бомарше сам казао.

А Бомарше је био веома извикан. Толико, да клевета улази као саставна црта и околност у његову карактеристику. Изоставите из ње *Севилског Берберина*, али се зауставите на клевети, ви сте неважнију ствар изоставили. Клевета га је као сенка пратила од првог тренутка кад је изашао на светлост. У оно доба оговарања по превасходству, кад нико није остао неоговорен; кад је око тридесет великих салона од јутра до мрака ковало „дневне новости“; кад је уређивање и растурање тих новости било занат, имало своје скупове, своје регистре, своје еснафе, пело се до висине једне установе; кад је од Париза до Лондона, преко Холандске, стотине ковача ковало и дању и ноћу листиће које данас можете читати по библиотекама скупљене у серије збирака од десет и петнаест књига; у то је време Бомарше био један од најоговоренијих људи на свету. Па како оговарање не иде без клевете, Бомарше је био и више и опасније клеветан но ико други.

Ко не зна како је ружна и страшна ствар клевета! Запузи као паук — загамиже као сноп гуја,

из зивисти, злобе, и суревњивости, јетка и пакосна, палацајући стотином жалаца одједанпут, ничући ода-свуда невероватно брзо и обилно, као оне отровне биљке што тим раскошније бујају што је земљиште, које их зачиње, кужније и нездравије нађубрено. За тренут ока свила је гнездо: не растурајте га! Желите покоја. Не растурајте га, да се из растурена гнезда не размили; боље је да с једног места и двапут сикће но са стотине и сто пута. Бомарше је Лаоконове муке мучио зато што је ногом по сред гнезда згазио. Нико клевету није боље од њега запамтио; нико од њега није више препатио; нико је није имао прилике боље проучити. Боље но ико, он јој познаје зачетак и пружине и кужни утицај, и пустошну снагу. У *Севилском Берберину*, језуит Базил саветује Бартола да графа Алмавиву скине с врата клеветом. Бартоло не разуме, одбија, налази да је срество сасвим безопасно. Базил само слеже раменима: „Клевета, господине! Та ви и не слутите шта одбијате: најчеститије људе, — па сам гледао како се под њом савијају. Верујте да нема гадне пакости, нема страхоте, нема апсурдне измишљотине, коју беспослени великоварошани неће поверовати, само ако се вешто послу приђе; а ми имамо овде вештих људи... да вештијих није!... С почетка слаб шапат, ниско над земљом, као ласта пред олују, хита *pianissimo*, шуморећи, а путем сеје отровно семе. Нечија га уста прихвате, па вам га *piano, piano* шану вешто на уши. Зло је зачето; сад клија, пузи, путује *rinforzando* од уста до уста, јури као помамно. Одједанпут, погледате, а клевета се усправила, надула, брекће, расте на ваше очи; залеће се, шири свој лет, витла, увија, чупа, крха, хуји и грми, док напослетку, небу буди хвала, цео свет не гракне, не захуче општим *crescendo*-м, не загракће универсалним *chorus*-ом мржње и осуде. Ко би ђавола могао томе одолети!“¹⁾

Нико, одиста, Бомарше, који се од многог чега умео одбрани, клевети није никада успео запушити

1) *Севилски Берберин*, ч. II, 8. сц.

уста. Устопице га је пратила, до краја целог живота његовог, као спутана за њега. Непријатељи су му били живот преврнули

Ко изношену стару хаљину,

— па, пошто су добро били очи протрљали, марљиво, са лупом у руци, загледали су сваки прамен, сваку жичицу на несрећном ткиву. Непријатељске очи, увеличавајуће стакло, мало грубље ткиво: погађате какав је био резултат. На тачки где се код обичних људи свршава листа грехова, његова почиње. Крађа је у пасквилама његових противника готово најситнија од свих оптужаба. Мало треба да не рекну да је од кала гори, да би, да у као падне, и на њему мрљу правио; да је од шуге гори, да би са шугом га упоређивати значило шугу пањкати. Он је, говорили су с пиштољем у руци натеривао Клавига, „који је у постељи без одбране лежао“, да узме његову сестру за жену¹⁾. ... Ту исту је сестру, даље „пустио да умре од глади“... Осим тога, „све је своје три жене отровао“.... Регистар се кривица наставља, расте без граница.²⁾

Што је зграда виша, све је непоузданија; на једној извесној висини руши се сама од себе, остављајући само шаку прашине за собом. Очевидно је, да је овако претераним оптужбама тешко поверовати. Пакост и злоба (као и њихов реторски песнички симбол скорпија) знате да у пароксизму своје саме себи пресуђују. Било би смешно озбиљно га бранити од таквих нападаја. — Али с друге стране, да се од њих толика гомила наслаже, треба да је земљиште већ било само по себи прилично неравно; за чупаву се хаљину хватају чичкови (ја лошију каквоћу поређења надокнађујем количином). Оклеветан човек је често заслужио бити оговорен. Бомарше није изузетак од овог правила.

¹⁾ Клавиго је био обећао узети, био упола испросио, сестру Бомаршеву, па је онда, предомисливши се, напустио. Поступак зацело за осуду; и Бомаршеу који се том приликом, може се рећи, непрекорно понашао, није се у целој ствари ништа имало пребацити. В. Мемоар IV. — ²⁾ Пор. *Бешелхајм* 37—639; *Л'орагеов* памфлет.

„Ма зашто мора имати увек по нешто сумњиво у свему што ти радиш?“ каже у *Фигаровој жени* *доби* граф Алмавива Фигару. И одмах затим: „Сто пута сам те видео где идеш за гласом и богатством, и никад право.“ Ово што Алмавива каже Фигару може се више но сигурно применити на Бомаршеа. (Узгред буди речено, Фигаро је врло верна слика Бомаршеова. Ми ћемо вероватно још имати прилике уверити се да у светској књижевности можда нема типа који би тако личио на свога аутора као што Фигаро личи на Бомаршеа. У *целој* Фигаровој трилогији алузије кипте; догађаји, мишљења, слажу се до појединости: све што Фигаро каже, говорио је Бомарше; готово све што је Фигаро радио, радио је и Бомарше; врлине и мане Фигарове, и Бомаршеове су; свака се реч Фигарова може применити на какав догађај у Бомаршеовом животу; и тако даље). — Алмавивине су речи, у осталом ни више ни мање но искрена исповест, коју је Бомарше својој савести поднео на жртву. Али има и боље од овога. „Понеко, вели он сам у једном свом писму војводи де Дирас, говорећи о себи, и ако у трећем лицу; — понеко који би, својим лепим даром, могао обновити драмске урнеке наших великана, зато што поуздано зна да не би могао живети три месеца од плодова свога трогодишњег мучног рада, на које плодове је осим тога још и пет година чекао (толико је Бомарше радио на *Севилском Берберину* и чекао на прву представу његову), отићи ће у новинаре, либелисте, или ће се угњилити у каквом онолико лукративном колико стидном занату“....¹⁾

Реч је *стидан* пала, и то не из наших уста: „он рече.“ На жалост, немогуће га је овде утерати у лаж. Стидан је, може бити, само малко јака реч.

Међу онима који су о њему писали, нема ни једнога да није опазио недостојну једну страну у Бомаршеовом карактеру, ни једнога да је није, с тугом или срџбом, према свом темпераменту, констато-

1) Ломени, II, 16.

вао. (Лентиљак, који је писао панегирик место праве књиге, признаје је, и ако онако као што се то ради у панегирицима). Ах, Алмавива је имао потпуно право: скоро целог свог века Бомарше је јурио за гласом и богатством; готово никад, јурећи за њима, није ишао право; скоро увек имало је понешто сумњиво у свему што је радио. — Кад је пронашао ону поправку на сатном механизму, покварио је, или бар начео, лепо мишљење које смо били стекли о њему, својим трговачким рекламама, наметањем, сувише спекулантским натурањем. — Кад је куповао место (оно мало место на версаљском двору; у то су се време многа места куповала) од чича Франкета, изгледа да га је преварио; не много, али ипак. — Кад је чича Франке умро, он поучава његову удовицу, своју будућу (прву) жену, како ће доћи (и он поред ње) до неких тајних Франкетових прихода на штету наследника. Обично се држи да је *chantage* — кад неко у циљу да изнуди новаца или ма шта друго, припрети другоме да ће изнети на јавност какву његову срамоту, тај поступак зове се *chantage*, израз ужи и јачи од „уцењивања“ — један од најружнијих начина којим се човек може послужити да до нечег дође. Међутим, то је у многоме начин који Бомарше узима као основу своје плану. План тај, као што је природно, прати једна поворка појединости врло ровашеног морала. Бомарше прети своје противнику у писмима која потписује именима измишљених личности. Стручњаци овај поступак не знам како зову, али знам да доста личи на фалсификације. Писма су, даље, из целе те афере, прилично ружна; чини се да их је писао човек коме је, после достојанства, последња брига била савест. У једном од њих, писаном поводом те ствари будућој жени његовој, читам ове речи:¹⁾ „Не бојте се, неће се он (противник) позивати на своју савест... није он окужен том болешћу жена и деце“... Овакве речи граниче кинизмом, најопаснијим, оним, који радње подупире начелима,

¹⁾ Бетелхајм, 643.

праксу одобрава теоријом. Прерано је још сад правити закључке, иначе бисмо се могли мало зауставити на примедби оног моралиста да „максиме људи откривају њихово срце.“ — На другом месту, у његовом мемоару о Концесији Луизиане, има ово:¹⁾ „... Сви ови разлози поткрепљују оно што сам раније казао: да се све обећати, а ништа одржати не мора.“ У његовим заједничким пословима са Ди Вернеом, у њиховој преписци, имају ствари, које „у пркос свему остављају ружан утисак на човека,“ као што каже један биограф његов. Свакојакo је сигурно, да је он у то време пристајао радити оно на што цео свет не би при стајао. — Кад је у Шпанију отишао да великодушно одбрани и освети своју сестру на Клавигу, он је тај посао свршио за двадесетину дана, а остао је у Шпанији готово читаву годину, бавећи се трговином, финансијским операцијама, и тако даље; тако да се можемо питати: да то није био главни разлог његовом путовању, или бар повод који је не-обично претезао на његовим теразијама. И то постаје готово сигурно кад се сетимо да је он на тај тдп понео пуне џепове препорука и једно 200.000 уинара у чековима Ди Вернеовим за евентуална предузећа. — Доцније, кад је преговарао са де Морандом и угађао пазар са д'Еоном,²⁾ служио се маневрама, које су доиста допринеле брзом и јевтинијем успеху, али у исто време биле јако за осуду.

Пођимо сад корак даље. — Године 1767 написао је Бомарше своју прву драму, *Евгенију*. Шта раде обично млади писци кад пусте своје првенче у свет? Мањи од макова зрна, пуни зебње и наде у исто време, али савршено неспособни да макну ногама и рукама у корист свога дела, очекују дан изласка из штампе, или дан прве представе, као паралисани. Али баш и кад су слободнији, тешко да ће радити — ја мислим на оне који имају поноса — што би с поља помогло успеху њихова дела. Изгледало би

¹⁾ Ibidem, 101. ²⁾ Пор. дотичне главе у: *Ломени и Бешелхјам*.

им да од достојанства губе што на успеху добијају. А шта мислите да ради Бомарше? Међу његовим познаницима, вишим и нижим, вероватно је да их није било много којима Бомарше није комад читао. Од војводе де Ноаљ ишао је војводи де Ниверноа, од графици де Тесе (кћери војводе де Ноаљ) до војводе Орлеанског (све су то врло чувена имена и личности од утицаја; војвода Орлеански, на пример, о коме је овде говор, био је гувернер Дофината, отац Филипа-Једнакост и дед краља Луја-Филипа), од војводе Орлеанског до Краљевих сестара. Да имам места да наведем писма која је он поводом тога писао својим познаницима од утицаја, могли бисте видети како се трговачки прави реклама књижевним производима. Доиста, он је и овде, као и свуда, трговац и предузимач. Написао је једну драму: треба је протурити. Ништа природније. Где сте видели трговца да не каже шта има у свом дућану? И отуда, ништа природније но послужити се рекламом. Читаће, дакле, комад гдегод стигне, гледаће да му утре стазу на свима местима, јер као што он сам пише о томе војводи де Ноаљ: „Кад за један тренутак престанем копати земљу и неговати градину свога напредовања, у час се сва моја узорна места покрију трњем, тако да увек морам наново на посао.“¹⁾ Зато ће одмах писати писмо и Краљевим сестрама, у коме вели ово: „Глумци²⁾ Француског Позоришта представљаће ускоро један комад *нове врсте*, који *цео Париз очекује с највећим нестрпљењем*“....; али, зато што тобож хоће да оне комад прве чују, моли их да му допусте да им га раније прочита. Зар то није лепо? Војводи Орлеанском пише: „Превилова болест (Превил, глумац).... даје ми прилике да Вашој Светлости поднесем уверење о свом дубоком поштовању, и прочитам свој комад....“ Тако ће даље гледати да дође ближе Фрерону (познатом критичару и новинару ондашњем), кога дотле није познавао, и написати му једно скромно писмо; јер је Фрерон критичар од

¹⁾ Ломени, I, 206. ²⁾ Ibidem, 204 и сл.

утицаја, а такве је људе добро штедети и имати на својој страни....

Као што видите, вечито онај исти Бомарше који је градио рекламу својим сајциским производима, вечито онај Бомарше који не уме да угуши ниједну своју жељу, а има их много; који брани, протура, препоручује све што је његово, на све начине, у свако време, на сваком месту, сваком приликом. Он је овде књижевник, дакле далеко од оних својих занимања у којима су рекламе још на свом месту; али, природа не утерује себе никад у лаж: *qui a bu boit, qui a bu boira*. Говорио сам вам о његовим финансијско-политичким пројектима. Знате ли шта ћете наћи на крају сваког од њих? „У случају ако не бисте имали згодније личности за то предузеће, ја сам готов“...¹⁾ Или: „У овом тренутку би овде (пише из Лондона пред амерички рат) какав вешт и опрезан човек био на свом месту“...²⁾ И тако даље. Бадава он говори, бадава он тражи да вас увери да он све то ради у интересу државе, Краља, или народа, јасно је да он од себе полази, да је његов интерес покретач, да је у целој тој час финијој час грубљој паучини његових пројеката — рекли смо да су његови пројекти здраво компликоване и сувише суптилно изражене ствари — сви конци полазе од њега, зраче истина на све стране, али у исто време непрестано круже око средишта: центрифугални на први поглед, центрипетални кад их боље размотрите. Сећате ли се како, у оној комедији Молиеровој, Г. Жос, златар, уверава Зганарела да ће му болесна кћи оздравити ако јој купи много лепа адиђара; јер девојке, вели, ништа тако не воле као скупocen накит. — Ви сте златар, господине Жосе, одговара му лепо Зганарел... Бомарше је готово увек тај златар; и онда кад су његови савети, на изглед, најнекористољубивији. Жеље му, као рој чела, зује непрестано око ушију, пеку га, драже, и под том кишом од жаока он ни за часак не уме остати на миру, не показати с које га стране тишти

1) Бешелхајм, 386. 2) Ibidem, 382, В. још 114.

не испољити делиће самољубља баш и у најсићушнијим приликама...

Опасно је што у таквом случају глава није слободна, ни способна да управља, да умерава сувишну плаховитост. Узде пуштене, трци ни бранâ ни границâ; као што онај обешањак каже:

Кад једном међу пређеш, граница више нема...¹⁾

И све даље иде човек, и све мање пази куда стаје, и све мање може да води рачуна о оном што каже, о оном што ради. Јуче је ишао до извесне тачке, данас ће ићи даље. Јуче је, у свом интересу, претурио истину, данас ће је обићи, сутра ће је оставити далеко за леђима. Тиче се његовог интереса; и онда, главно је партију добити, па ма на који начин. Тим горе по оног који не види да су карте „спаковане“. — Године 1775, био је Бомарше у Енглеској као тајни агенат Краљев. Осим тога што је, по свом старом обичају, уверавао Краља на све начине како нема оданијег и вештијег поданика од њега, како би њему требало поверити извесне послове које други лоше отправљају, пало му је једног дана на памет, уверен да ће тиме подићи цену својим услугама, да каже како је тако у служби Краљевој његов живот вечито у опасности, како га непрестано прате уводе, како је са свих страна окружен замкама и бусијама, како му се у анонимним писмима прети смрћу, како га је још на самом путу у Енглеску био један коњаник пратио у очевидно рђавим намерама, и тако даље. Ви сте ради да му поверујете? Ко није? — покрај свега тога што је тајанственим коњаницима пре место у Диминим *Мускейтарима* или (ако хоћете роман из оног века) у Валполовом *Двору Ойранџо* но у стварном животу. Али слушајте.

Године 1774 имао је такође да уништи један памфлет управљен против тадашње Краљице Француске, Марије-Антоанете. Тога је пута необично на-

¹⁾ *Quand la borne est franchie, el n'est plus de limites...*
(Делавињ, једног дана, кад је био духовит).

ваљивао на де Сартину, управника полиције, да изради да му Краљ изда својеручно уверење, својеручан доказ, о његовој мисији. Ствар није лако ишла, али му се уверење напоследку ипак пошље у Лондон. Добивши га, он начини једну „велику, овалну и плоснату кутију од злата, са златним ланчићем“, па хартију метне у кутију, а кутију обеси око врата. Затим јави де Сартину, након извесног времена, из Лондона, да је писац тога памфлета неки Виљем Аткинсон; јави још да је са њим, са нешто мало муке, али ипак, све удесио, платио што је овај тражио, спалио све штампане и писане примерке, последње у Амстердаму, и да ће за недељу две дана бити у Паризу, срећан и задовољан са својим послом...

Одједанпут, лом и русвај! Аткинсон једног дана утекао из Амстердама... Зашто? Нашто да бежи? Зацело само зато што му је био остао још који примерак који је могао поново употребити. Дакле, сва толика мука да буде узалуд! Бомарше бесан од љутине... „...Као лав сам,¹⁾“ пише де Сартину. Потрошио сам паре, али имам диаманата, адиђара, све ћу продати, па ћу, с гњевом у души, наставити „постиљонирање“... Не знам немачки, путеви којима ћу ићи непознати су ми, али сам купио мапу... Ићи ћу и дању и ноћу, ако не паднем на путу од умора. Тешко томе гнусноме човеку који ме натерује, и тако даље, и тако даље... у тренутку кад сам мислио да ћу се моћи мало одморити! Ако га нађем на путу, пошто му отнем хартије, убићу га“...

Срећа га послужи, те Аткинсона, на уласку Најштатске шуме, збиља и стигне. Чим га опази, он скочи с кола, па са запетим пиштољем у руци, појури за њим. Аткинсон нагне бежати. Бомарше га стигне, ухвати га за ногу, обори с коња, преврне му џепове, претури торбу, и нађе примерке. На несрећу, тек што је био свршио с Аткинсоном, нападну га друга два разбојника; један од њих, с великим ножем у руци, затражи му „паре или живот“. Бомарше, у

1) *Ломени* I, 393.

тој нечувеној невољи, имао је још толико присуства духа да скреше пиштољ у груди своме противнику. Авај, узаман! Пиштољ слаже, и Бомарше, обезоружан, падне у руке својим противницима. Један га сад од разбојника обори с леђа, и удари га силно посред груди својим великим ножем. На срећу! ударац падне баш на саму кутију коју је Бомарше имао о врату; и нож се одбије. Бомарше сад добије нову снагу, прикупи стару, отме се испод његових руку, отме нож, па, и ако је био посекао руку при отимању ножа, полети на првога разбојника, обори га, пресече му каиш и узме га везивати — али у том тренутку онај други дотрчи са друштвом, и ко зна да ли бисмо ми данас читали *Фигарову Женидбу* да Бомаршеов лакај, узнемирен Бомаршеовим изостајањем, није с постиљоном био дотрчао у помоћ своме господару. Разбојници, разуме се, пожуре се да оставе своју жртву и утеку... Стигав у Нирнберг, Бомарше оде кмету, исприча му целу ствар, опише му разбојнике подробно, замоли га да учини све од своје стране да се они ухвате и пошљу везани у Француску; па, пошто му је кмет све био обећао, настави свој пут у Беч. Успут напише своме пријатељу Гидену и другима опширно писмо о својим доживљајима у Немачкој, јави им осим тога да је отпутовао у Беч. То писмо (по коме сам и ја већим делом ствар испричао) штампано је још за живота његова.¹⁾

„Цела је ова ствар, вели Ломени, тако романтична да би чисто тешко било поверовати да је све тако било, да нам о свему није остао протокол кмета нирнбершког, израђен по наредби Марије Терезије.“ Осим тога, „Конрад Грубер, гостионичар код Црвеног петла у Нирнбергу (код кога је Бомарше истог дана био одсео), потврдио је, да је Бомарше, 14. августа у вече, збиља дошао у његову гостионицу рањена образа и руке.“²⁾ Напоследку, ако је тешко

¹⁾ *Скупљена дела*, VI, 269—285, писмо Г. Р... и друго Г. Гидену 286—300. ²⁾ *Ломени*, I, 395.

замислити да се такве ствари дешавају, још је теже замислити да може бити човека који ће такве ствари измишљати. Јер, најзад, Бомарше није био сам. Са њим су путовали његов лакај и његов кочијаш који су га могли утерати у лаж: ризик је био велики. Па онда, Бомарше је испричао ствар до последњих појединости, и кмету нирнбершком, и својим пријатељима, и де Сартину, и Марији Терезији, коју је чак са наваљивањем молио да се и сама извести код нирнбершких власти. Па даље, писма која је поводом тога писао својим пријатељима тако су озбиљна и тако пуна података и рефлексија о целој ствари, да је готово немогуће веровати да је човек уопште у стању терати мистификацију до тог степена. Додајте томе, да се целим путем доследно тужио у писмима, како га ране муче, како при најмањем покрету осећа болове по целом телу. Прича о Дунаву, о лепим пределима, па се одједном прекине: „О Боже, како ово боли!“ Додајте још да је после тога догађаја напустио путовање на колима, као уморно и мучно за рањена човека; најмио је био сплав, па је Дунавом путовао до Беча. Уза све то, поред гостионичара, и кмет и кочијаш посведочили су да је Бомарше доиста био рањен у образ и у руку.¹⁾

Међутим чујте сад само ову једну реч: од свега овог причања није *ништа* истина, али *ништа*. Бомаршеа нису нападали разбојници. Бомаршеов живот није био ни за тренутак у опасности за време његовог јурења за Аткинсоном. Бомарше шта више није ни јурио за Аткинсоном. Аткинсон, напослетку, по свој прилици није никада ни постојао. Арнет је несумњиво доказао да је цео тај догађај у Најштатској шуми пука измишљотина. Поредите причања Бомаршеова о овом догађају нирнбершком кмету, са причањем Марији Терезији; а то причање са начином на који је изложио ствар у писмима својим прија-

¹⁾ В. све те документе у Арнетовој књизи: *Бомарше и Соненфелс*, 1868.

тељима. Ниједно се потпуно не слаже са другим. Сва су пуна варијаната. Даље, ако су сведоци казали да су видели крв на завојима Бомаршеовим, додали су да су ране морале бити врло лаке, да Бомарше нити је хтео да их превије облогом који су му нудили у Нирнбергу. Осим тога, ни кочијаш (ни ко други) није видео ни Аткинсона ни разбојнике, а нико није чуо ни вику (која је, као што је кнез Кауниц умесно рекао у свом реферату, неизбежна у таквим приликама) ни пуцањ. Бомарше истина пише да га је пиштољ слагао; али у другом писму каже да је једном разбојнику избио неколико зуба. Чему да верујемо? Што се тачно зна, то је да се Бомарше само у једном тренутку био скинуо мирно с кола, отишао мало даље у шуму, па се после вратио завијене руке и главе. И што је најгоре, кочијаш га је пре тога видео како је из торбе извадио бријач. Нашто? Да се брије, мислио је кочијаш. Ми се присећамо другог нечег. Па кад све документе прочитате, који су на заповест Марије Терезије изведени у Нирнбергу, није вам ни потребно испитивати дубље само причање његово, купити контрадикције и невероватноће, питати се како је могуће било да се не нађе нож који је он отео од разбојника, како је могуће да он, победилац, никог ни убио ни ранио ни задржао није, како је чудновато ударац пао баш на ону кутију, како, једном речју, уопште нико осим њега није ништа ни чуо ни видео ни нашао. Ствар је, молим вас да верујете, необориво доказана: цео је тај догађај измишљен од почетка до краја.¹⁾

1) Ломени је био пренаглио и, не испитујући даље документе, примио причање Бомаршеово као истину. Тај је део у његовој књизи сасвим некритичан. — Бетелхајм, који у својој књизи има мало оригиналног, овде је савесно и критички покупио прилоге за решење овог питања. — Лентиљак, који је, као што сам рекао, писао панегирик место књиге, покушао је врло неспретно да овде одбрани Бомаршеа. Чудо ми је како ни он, ни прва два биографа Бомаршеова, нису запазили, у *Избраним делима* кнеза де Лињ, белешку једну о Бомаршеовим мистификацијама: у њој би се још једини начин могао наћи да се одбрани Бомарше. (B. *Oeuvres choisies du prince de Ligne*; стр. 421). Пор. Gudín, *Histoire de deaumarchais*, edit. Tourneux; стр. 129—132.

А сад шта?

О многом чему би се имало овде говорити. С које год стране на ствар погледате, чудноватога неће недостајати. Зашто је Бомарше тако лагао? Како је *могао* тако лагати? Како је *могао* *и* тако лагати? Како му није било пало на памет, њему интелегентном човеку, да ствари, овако сувише намештене, *морају* изгледати невероватне, да је у лажи увек плитко дно?

Морам бити кратак; зато вас молим да се сетите само његова темперамента; оног темперамента који се не савлађије, не зауздава, који ни вољи, ни жељама, ни срцу, ни фантазији, ништа не закрађује; код кога унутрашња ватра не да кори да се ухвати, који је сав *à fleur de peau*, на површини; темперамента коме, кад низ брдо пође, треба папуча да не би у суноврат отишао. Сетите се да је покретач који такве људе гради својим смелим оруђем тако сиљан да као јака светлост за тренутак заслепи човека, оставља у помрчини све остало што није у средишту, у самој жижи његова интереса, све што није мета на којој је сва светлост усредсређена. Интелигенција не помаже; глава, рекао сам вам, не ради, и најинтелигентнији човек може бити жртва такве чудновате „фата-моргане.“ Сетите се да осећање запали машту, и да машта тако обмањује да од ње нема опасније варалице.

Распирите сад машту таштином која је, по сведоџбама најфинијих психолога, мати, родитељка лажи;¹⁾ распирите је таштином бомаршеовском.

Додајте сад свему томе *интерес*; сетите се овде *Бомаршеа* — Бомаршеа, коме је интерес био готово увек и баква и мета, главни покретач и регулатор свега понашања његовог, Бомаршеа, који је могао остављати на страну све што би се косило с његовим тежњама, па ма то и добро било, узимати

1) Les menteurs sont bas et glorieux. (Vauvenargues. Попуз то, у Сиаровом издању, лепу ноту Сиарову.) — Vanite est mère du mensonge. (Француска пословица.)

у помоћ све што би помогло његовим жељама, па ма то и за осуду било; сетите се да му је у овој прилици било опет стало да покаже Краљу и оданост своју и жртве које га она стаје; вежите онај чудновати темпераменат његов са оном његовом чудноватом таштином, а уз таштину сетите се колику је улогу играо интерес, па ћете разумети како је Бомарше могао лагати, како је Бомарше могао *тако* лагати, како Бомаршеу није падало на памет да ствари тако сувише намештене *морају* изгледати измишљене, и да је у лажи увек плитко дно.

Интерес и рачун и онда, кад на изгледу најмање користољубивости има, на то ћете код Бомаршеа често наилазити. Примера има доста. Али су и ови које сам досад навео довољни да докажу да је граф Алмавива имао и сувише право. Трка за гласом, за богатством, увек, пошто пото, у пркос свему, често преко обилазних путева, преко странпутица, увијена и скривена, то је потка вариацијама ове партије делања Бомаршеова.... „Ах, вели Фигаро својој заручници), да ми га је ухватити (графа Алмавиву), увући га у какву добру замку, па му после испразнити џепове!“ — „Интрига и новац, ту си ти у свом елементу“, одговара му она, и доказује да га добро познаје, и открива добро и једну Бомаршеову страну — Бомарше је, видели смо, Фигаро — коју Ломени није хтео довољно јасно да изнесе, коју је Тен (у свом академском говору) искрено, као што је и требало, подвео под имена *faiseur* и *charlatan*. Свуда је, доиста, у сличним приликама Бомарше био *faiseur*, предузимљив спекулант, „рекламаш“, предузимач-барнум, предузимач-*puffiste*.... И предузимач, кад на жалост морам рећи, без стида. Знате ли шта Фигаро одговара на мало пре наведене речи Сузанине: „Интрига и новац, ту си ти у свом елементу“?... „Није стид обзир који ме задржава“!... И онда се сетите његова порекла, хоћу да кажем рода и прве средине у којој се кретао, његова васпитања, и његове не-

¹⁾ Фигарова жениба, ч. I, сц. I.

мирне, сувише бујне, неумерене природе, коју расипању неизмерне жеље, безграничне жудње, за богатством, за гласом, за положајем, за чим год хоћете, јер је он за свачим жудео, све желео, као гладан човек коме богате сјајне совре чине глад бешњом и мучнијом, као „тужни сирак“ који ништа нема а све би хтео, као плебејац који, гледајући из своје колибе раскошни сјај патрицијских палата, грамжљивим очима гута из свога мрака сву ту светлост, све то блиставо обиље, које други тако несмотрено растиру пред њим... Он је, *mutatis mutandis*, претеча, тачније старији савременик, оних људи који ће на крају прошлог века запалити небо на све четири стране, кидисати као бесомучни из свога кутка на све што је дотле било ван њихова домашаја, сувише високо или сувише далеко, не обзирући се ни на што, не водећи ни о чем рачуна, слушајући само своје жеље, а желећи све. Терет који им је жуљио рамена савио је пружине до оне тачке на којој, под најмањом незгодном маневром, под једним једитим лабавијим покретом утрнуле руке, пружине умеју задрхтати, зањихати се, одскочити са оном силином и плаховитошћу које одмашћују и достижу јогунство и немилостивост притиска. У том тренутку нема противничке руке која се неће савити, нема противничкога колена које неће поклекнути. Отпор слаби, ишчезава, а брана, трула и дотрајала, заљуљана и раздрмана, попушта, пуца, одлеће под навалом и ударцима у парампарче, отвара пут бујици — новим људима, која шумећи и плавећи ваља своје вале по новом кориту, запљускујући господарски обале, ширећи се, заузимајући своје ново станиште, које јој је, у осталом, по мом скромном мишљењу, припадало још много раније... Али, аваје бујица је увек мутна: валовита река ваља дрвље и камење, и то није ништа; али и талог, а то је рђаво; и блато, што је још горе; и сваки гад, а то је несрећа. И онда, као у свему што је мутно, и ту талог и дрождине излазе на површину, преоблађују, дају тон, дају боју, дају карактер целој средини.

Тада је заклијала, никла и одгајена нова врста људи која, рекрутована међу дрождианама и талогом,

удара на њих, а хоће горе. Нова релативно. Стари век је познавао. Али петнаест векова после тога није знало за њу. Тек у осамнаестом растресају ти људи наново своју чураву гриву, па одасвуда, у чопорима, из дућана, из радионица, из предграђа, из колиба, из шуме, из блата,¹⁾ помаљају се као вуци, исте нежности и исте интелигенције, срљају завезаних очију у свима правцима, остављајући свуда за собом своје стопе и свој траг, ах! какве стопе и какав траг! Од тада датира тип човека *qui veut arriver*, „скоројевића“, „гур-гура“, човека који се *сиров*, још „неуштављен“, као и околина у којој је „процветао“, са остатцима навика из своје прве средине у којој се на земљи спавало и кроз ниска врата пролазило, не либи пужења и сагибања пред јачим ни суровости према слабијем; који на лествици друштвеној удара ногом у главу оне који су на нижој пречази, а лиже ноге онима који су на вишој; који, неодгајен, необучен, не зна шта је живот, не разуме га, ни његову цену ни његов циљ, не зна да је главно начин на који се живи, а не место на коме се живи; који не уме да се забавља као они којима завиди и којима би преко трбуха желео прегазити, но само жели да успе, да „доспе“, да се „догура“, да буде не сличан, само „раван“ другима, како било, по коју цену било; да, не питајте којим начином, сви су добри, дође онамо где му није место, где ће, ако остане што је, неминовно смешан и ружан и жалостан изгледати...

Очевидно, ово је најгори образац целе фамилије, примерак један у коме су те рђаве особине достигле свој врхунац, своје потпуно развиће. Оне се у других губе, умекшавају. Често их је „голим оком“ тешко и распознати. Негде их сасвим нема. Али то код најбољих примерака. Просечни их вуку са собом као неку нову врсту праотачког греха, као неку лачичку „клетву“ свога порекла. Не дао Бог, у осталом, да ја имам што против њега: он је божја животи-

¹⁾ В. Тен, Постање данашње Француске, Револуција, I, 498—508.

њица као и сви што смо, онако исто неодговорна за своје лоше, као и без заслуге за своје добре стране, кад их има. Његова је несрећа што није имао матер Сигфридову или Ахилу, да га замочи у Стикс, да на њега не може ни мрља ни зло. Он је сиромашни, јадни, напуштени Терсит, који зацело није крив што је рођен крив. Порекло, васпитање, неуравнотежена природа његова, чине га оним што је. Шта више, готов сам признати вам да је он у великој мери такав што су путеви, за њега који није окупан у Стиксу, закрчени многим бесмисленим бранама које драже; онако исто као што се и воде буне и муте кад им је корито уско и закрчено уставама. Па онда, и Сигфрид и Ахил имају ровита места на свом телу. Али то не спада овамо, а ја се осим тога бојим да у овој одбрани не одем даље но што је допуштено и истина. Ја сам о тим људима говорио само зато што ми је било неопходно потребно обележити Бомаршеово време, његову околину, дати му карактерни кадар, дати ширу допуну средини у којој је никао и одрастао, показати осим свега на тим људима, на њиховом постању, на њиховом наглум и напредном развијању, јачину и дубину покрета, који их је на свет избацио.

Доиста, покрет је био силан, свеопшти. Светлуцања на прагу осамнаестог века (која данас једна група историчара сматра као гласнике новог дана, као зору срећнијег живота, а други као почетке несрећног једног пожара чији нас дим још и данас гуши) ширила су се невероватно брзо и плаховито. У први мах су слаби жишци тумарали по помрчини, светлећи, али не грејући. У другом тренутку, цео је хоризонт буктао у пламену. Зато што је сваки по могућству гледао да гурне свој угарак у општи пожар. Напослетку је цела градина била покривена жеравицом, варнице завитлаше као махните и поплашене, огњена се киша просула на све стране, а са стотине расејаних огњишта лизао је огроман пожар, под којим је сува пучина дрхтала као непрегледно огњено море. Нико ко је био у опсегу не остаде не-

загрејан, никога није у коме није бар једна искра затињала. Цео је тај свет горео од жеље, управо од жеља које су и Бомаршеа растрзале на четири стране света. У својим тежњама, у свом јурењу „за гласом и богатством“, Бомарше је наравно ишао вођен својим темпераментом, али је у исто време ишао и као члан гомиле.

И гледајте колику је улогу још и с друге стране играло време, епоха његова. Да је Бомарше живео у четрнаестом и петнаестом веку, сва је прилика да не би постигао ни пети део онога до чега је дошао у осамнаестом; да би живео и не *помишљајући* можда на оно што је у осамнаестом *освојио*. Пун жеља, а активан и предузимљив, успео би вероватно бити један од великих трговаца, члан париске *ханзе*, рецимо, један од оних, ако хоћете, који су двапут годишње путовали у Александрију по сировине, или у Кордову по оне чувене, скупоцене *ћилиме* маварске; зарадио би много новаца; и тако даље; али то је све. Тек доба у коме је живео учинило га је до краја оним што је био, доприневши појачању његових наклоности и утрврши стазу под његовим ногама. Он је донео у тај пазар са својим временом жеље, снагу, и активност, време је жеље увеличало, а снази и активности дало широко, равно поље. Ја сам раније био показао његову активност, њене резултате, њену улогу у његовом напредовању; да слика буде потпуна, на свом је месту било показати удео који је у његовој кариери имало његово време.

Мало час, између осталог, поменуо сам његову неумерену природу, његове велике *жеље*, као неку врсту објашњења његових лоших страна. Ево још две речи у допуну тога објашњења. Кад узмемо све врлине уопште, или бар добру половину њихову (пошто их има које имају друкчије постање), па их размотримо, загледамо мало с наличја, дубље, потражимо шта оне имају заједничког између себе, на ком начелу почивају — шта ћемо наћи? Да сведене на своју заједничку основу, врлине дају као свод, као

прву погодбу — самоодрицање, самопрегоревање, задовољавање с малим, мање жеље, једном (страном) речју: *алтруизам*. Као пример узмимо скромност или штедроту.

Шта је скроман човек, него човек који жели мало, а тражи још мање?

Може ли, тако, ко бити штедар ако неће од себе да откине, од својих уста да одвоји, да другом да?

Узмимо ситније врлине, учтивост, услужност: оне су тако исто везане са лишавањем каквог малог преимућства у туђу корист. Узмите најситнији пример: седите, рецимо, у друштву, на својој столици; окренете се и видите неку госпођу где стоји. Учтиви сте, друге столице нема, ви јој уступите своју. И ту сте се морали лишити своје користи, једне мале удобности; те је и ту очевидно да ни ситне врлине, као обична учтивост, не иду без жртве.

Што су врлине веће, ово све јасније постаје. Узмимо велике родољубе, погинуле борце, све оне који су се за друге апсолутно жртвовали. Већ сама реч *жртвa* казује у чему је ствар; а њихове се врлине зову ретким, узвишеним врлинама, јер су њихове жртве (обично живот) највеће које се могу учинити.

С друге стране, погледајте мане и пороке. Готово сви долазе од егоизма, великог самољубља, лаконости, великих, неумерених жеља. Нескромност, грамжљивост, тврдичење, непоштење, крађа, очевидно су њихове последице. Банкар који банкротира не ради то зацело што хоће друге да обогати. Нескроман човек није без сумње нескроман зато што друге цени више од себе. Ако су, на пример, Волтер и Поп били завидљиви, вероватно је да је то с тога што су сувише жудели за славом. Бекон је примао мито: извесно зато што је сувише волео новац. А кад је Нерон од себе начинио гнусну стрв, кажњавао смрћу оне којима његове трагедије нису изгледале лепе, палио Рим зато да види како је горела Троја, то је без поговора с тога што је у исто време имао све жеље, и што је најмању од њих

ценио као највећу, а све толико, да већ иде у изузетне случајеве који граниче болешћу, безумљем.

Метните сад Бомаршеа под овај аршин, њега чије су жеље биле онако исто - баснословно велике као и његова активност (ово вероватно стоји у вези једно с другим). Закључак је јасан. Доиста мало је било људи који су по свом темпераменту имали више наклоности да греше од њега. Па како је тај пут обично врло стрм и клизав, ко зна докле би он био отишао у другим околностима. Средина у којој је дошао на свет и провео своју младост, задржала га је на свом нивоу. Али баш та иста средина која га је била спасла у неколико, није била погодна да га спасе до краја, да му да отменије васпитање (васпитање, познато је, није ништа друго но поткресивања пустих изданака инстинктивне природе у човеку, замењивање њихово племенитијим калемима), да га из малена спреми за место које ће освојити и заузети, а на коме није навикао бити. Међутим, само је васпитање кадро учинити човека *човеком* (и нехотице наведох једну Кантову реч). За време док се још развијао, док су околни предмети, личности, догађаји могли утицати на њега, проводио је своје дане у тој средини, примио њене утиске, и једног дана (в. горе) добио сталан облик за који је доцније било и доцкан и немогуће изменити се. Отуда код њега извесне мане које се обично код људи његова положаја ретко налазе. Отуда бескрајно бизарни контрасти у његовој физиономији човека и члана друштвеног. Отуда, уз многобројне сјајне стране његове, као полеђина, друге стране у јакој сенци. —

Кад се на дрвету једна грана узме сушити, она се суши и осуши до краја. Све што је на њој, све што избија из ње, гране и сва она разграната кита шибова и изданака, до најситнијих влакана и кончића у које се ови рачвају и цепкају, свако перце и свака жилица, све то вене и трули, квари се и разбољева сусудством начете гране, онако као што се цела мрежа водовода узмути кад по главноме покуљају каљаве воде. Овако бива и са оном „граном“ коју васпитање

занемари, не однегује како ваља. Ништа што од ње потиче, што је са њом у додиру, не може да се извуче испод њена утицаја. Заразност и узајамна зависност можда се нигде тако снажно не манифестују као правило као кад се тиче рђавих наклоности. Једна повлачи другу за собом; управо, једна се ниже на другу и ни једна не остаје осамљена (*Nullum intra se vitium manet*, речено је још пре једно хиљаду осам стотина двадесет и неколико година). Ово у толико пре у колико све те наклоности, као што смо видели, потичу из једног врела, замешене једним истим квасцем. Ону исту оскудицу у отменијем васпитању коју смо сретали (сретали — оскудицу? Зашто не, напослетку? кад други могу да виде — недостатке) у досадашњим примерима код Бомаршеа, опазивамо код њега и на случајевима у неколико друге врсте, али истог рода. Као што је Бомарше у многим приликама, у питањима новчаним и уопште у питањима интереса, био сувише трговац, тако ће у другој једној групи случајева показати да је *bourgeois, roturier, ђучанин*: то јест човек који, у овом реду мисли, на првом месту нема такта и отмености у понашању.

Једном приликом, у једној парници, д' Амбре, млад и даровит адвокат један, био је бранилац Бомаршеов. Пошто је парница била свршена, Бомарше, д' Амбреом одбрањен, пошаље му у знак благодарности своју слику израђену на лепом камену. У писму којим је поклон био пропратио, изјави му своју дубоку захвалност, с молбом да прими ту његову слику израђену — „на камену најскупијем после смарагда“, као што се није могао уздржати да не напомене. Д' Амбре му на то, врло складно, са лаганом ниансом ироније врати тај поклон „израђен тако на камену најскупљем после смарагда...“ Како је Бомарше био урадио, онако му се и вратило. Јер, доиста, од интелигентног човека, који се, уз то, тридесет година кретао у једном од најфинијих друштава откако свет постоји, у француском друштву осамнаестог века, таква неспретна погрешка може да зачуди. Бар је у

том друштву имало изобиља примера који су га могли научити како се ваља понашати човеку који жели бити љубазан према некоме. Гђа Х. — пример је, разуме се, из XVIII века, и узет на дохват из тисуће других — у очи трке једне, знајући да међу њеним пријатељима један вицеграф има двоја кола, обраћа му се и моли га за једна. Кола су већ била заузета и обећана; вицеграфу ништа лакше није било но извинити се: нико му на свету не би могао у том случају замерити. Али је њему било стало да буде љубазан, и не у пола: и ако су кола била потребна само за једно после подне, он, не говорећи госпођи о томе ништа, купује нова једна веома елегантна, и ставља их госпођи на расположење. Да човек буде потпуно љубазан према другом, прво је да сакрије шта га је труда и новца услуга коштала. Бомарше се у наведеном случају понашао као они одлично васпитани људи који нам дају поклон, и додају у исто време колико су га у трговини платили.

Ту оскудицу у такту и отмености (пошто су такт и отменост две особине којих се присуство или одсуство огледа и може опазити у најмањој појединости човекова понашања, пошто су, дакле, прилике у којима се оне могу показати веома многобројне и разноврсне) можете констатовати код Бомаршеа на једном обимном низу случајева. Доиста, шта показују друго до оскудицу у такту и правој отмености она његова писма која је у последњим годинама писао по тадашњим новинама о Исусу Христу и Волтеру? Писма су као имала бити слободоумна; у ствари су била само непристојна, и необично опомињаху на оне слободоумне непристојности гимназиста који, разумев први пут да Христос није био Бог, или да нема Бога, пун детињасте охолости гради неумесне шале на рачун ствари које је још сувише млад да разуме и да оцени. Само, гимназиста његова младост извињава.

У другим писмима, непристојност иде до скаредности. Из тога доба (било му је у то време отприлике шездесет година) остала нам је једна збирка његових писама упућених једној од његових, иначе

многобројних метреса. Изгледа да се у тим писмима био толико заборавио да је — ни више ни мање — био просто кинички скаредан.¹⁾ И немојте ме, молим вас, криво разумети. Далеко од мене хипокризија сувише чедне наравствености! Ја налазим да су „пикантне“ ствари пикантне — кад су то. Али на што нарочито гласом ударам, то је не нечедна, но неукусна, простачка страна ових писама, оно што показује оскудицу у такту, понашању и отмености.

Бомарше је, на те се речи вечито морате враћати, човек коме такт и понашање често оскудевају, који, будући сувише живе, сувише бујне природе, несавадане, неумерене подобним, умесним васпитањем, иде врло често за, и по првим импулсима својим.²⁾ Он нема кад да се контролише; импулси су код њега сувише брзи, сувише јаки. Он нема времена да испитује кад је чему време и место, а кад није. Отуд се Њивтинска, пучанска жица у њему који пут извије и шине у страну онда кад јој се најмање надате, и често даје смешну ноту у целом концерту. Пише, на пример, пословно једно писмо, јадикује, жали се, вајка се што му Американи не плаћају за послату робу, па тек одједанпут, између два трговачка уздаха, пун лирског одушевљења узвикне: „Покрај свега тога,

1) В. Ломени, II, изм. 512 и 519. — *Бешелхајм*, 578. — Ја та писма нисам имао у рукама. Сви они који су имали прилике читати их (у Британском Музеју, у Лондону), слажу се у оцени њиховој. Сент-Бев вели (I. c) „да су писана таквим тоном да при читању тих писама најнескрупулоснији људи морају остати пренеражени“. Бетелхајм каже: „Ја могу, као и сви други, који су та писма читали, само поновити да је апсолутно немогуће, не навести, но и навестити шта у њима има“. — Зар се овде, између осталог, нећемо сетити младог Бомаршеа, кога познајемо, и оне (као што његов пријатељ биограф наивно вели) „нехотичне ватре, која се у њему увек разгоревала у друштву и близини женскиња“. Сент-Бев, на крају своје студије, у примедби додаје, „да ће код Бомаршеа увек имати један тајни кабинет у који публика неће моћи улазити; да су главни његови богови увек били Плут и Баштенски бог.“ (Знате ли чега је био бог Баштенски бог?)

2) Добром се Ломенију на једном месту поткрала ова реч: „По који пут би човек готово рекао да Бомарше не иде даље од импулса, инстинкта. (II, 551).

гласови ме из Америке бацају у усхићење. Славан, славан, народ!“¹⁾ Или обратно, после једног одушевленог места о патриотизму и ослобођењу Америчана прелази без прелаза на преговарања о еспапу, на инвентарисање буради с „тафијом, шећером, кавом“, на „чоху, пантљике, ексере, четке, итд.“ на „дуван, индиго, усољену рибу“...²⁾ Тако је, у оно време кад је писао своју другу драму, продавао дрва као закупник шинонске шуме³⁾ и, у Шпанији, онако заузет својим финансијским и политичким радовима, наплаћивао још и заостале рачуне од муштерија свога оца.⁴⁾

Отуд — и то је једно нарочито интересно питање — код њега онако вешта и умешна, тренуци чудновате наивности.

Ми смо већ имали прилике видети (кад смо о његовим Најштатским — како да их назовем? хотимичним халуцинацијама говорили) како га његово живо уображење, поред осталог, уме чудновато завести онамо куда много наивнији човек не би могао отићи за њим; како је, даље, вечито тако хипнотисан својим сврхама да нема очију за остале околности, о којима је међутим требало и било лако водити рачуна; овде ћемо на примеру видети како су га том путу наивности водиле још и његова жеља и *ревност* да све необичноfino, необично суптилно изрази. Ова последња околност чини те он у својим пројектима, градећи планове на основу свог познавања људи и њихове душе (које је стварно било), али жељан да га што финије употреби, врло често напушта утрвену и чисту стазу здравога разума, па удара чудним странпутицама. И онда му се неминовно дешава да се у час изгуби, тако да кажем, у чупавом шипражју најзамршенијих планова, најувјенијих аргумената, још можда и суптилних на први поглед, али скоро апсурдних после тачније анализе. Многи су међу тим аргументима више но наивни, и правом политичару ни један не би пао на памет. Претпоставите да једно велико гранато дрво лежи на земљи;

1) *Ломени*, II, 118. 2) *Јб.* II, 143. 3) *Јб.* I. 225. 4) *Ленџиљак*, 16.

треба га дићи. Бомарше му у таквим тренуцима не ће прићи са стране стабла. Његова је метода у поменутом случају ући с *друге* стране у гране и лишће, па доказивити како ће, кад сви листови буду у висини, и дрво стајати управо. Чудновата метода оди-ста, и ако се закључку нема шта пребацити. И све то само зато што пожели да се покаже сувише уман, сувише суптилан.

Тако у једном писму де Сартину прича један свој разговор са лордом Рошфором. Лорд Рошфор га је био упитао нешто. Ствар се није тицала лично Бомаршеа; он је био само агенат двора Луја XVI. Али да би показао колико је умео бити ревностан, уман и одан своме господару, ево шта вели да је радио: „На његово збуњиво питање.... осећајући да ћу да поцрвеним, сагнем се као да су ме копче жуљиле на ногама, рекавши: Пардон, милорде! — тако да је кад сам се био опет подигао, моје црвенило могло изгледати као природна последица крви, која се била сишла у главу, према положају који сам био узео“¹⁾.

Да мучне, и ружне реченице! да компликована и пресуптилна, *претенциозна и наивна* начина да сакрије да је поцрвенео!....

Претенциозна наивност.... ту смо на другом карактеристичном знаку пучанина²⁾. Претенциозна наивност можда није довољно рећи. Карактер разних родова духа увек је врло сложена ствар; на главно се језгро увек нижу ситније честице, које тек све скупа дају целину карактеристике. Претенциозној наивности ваља додати њене трабанте, високопарну баналност, вулгарну емфазу, везане у прилици са не-ком час сентименталном, час мелодраматички декламаторском театралношћу. (Бујица страних речи, али ко је још могао бујици одолети!) Бомарше, као што се могло очекивати, није био чист од ових мана.

Треба ли вам пример одмах, још пре но што дођемо на чист књижевни рад његов? Ми ћемо се

¹⁾ *Ломени*, I, 390. ²⁾ *Наивност* није, мислим, ни потребно рећи да је овде непрестано употребљавана у смислу недотупности — *naïveté*; пор. нем. *Einfalt*.

на све ово мало час вратити; овде је довољно да напоменем — *à bon entendeur demi-mot* — да се Бомарше, кад год му је под перо дошла жена, није могао уздржати да у њену част не састави неколико реди дитирамба, прилично рђава укуса, са оном самозадовољном свечаношћу, која доказује, да писац *врло озбиљно* — *avec conviction* — и у исто време са уверењем о вредности својој и свога састава, декламује ствари које човек од укуса, нарочито у том облику, не би никад могао себи допустити, из простог разлога што су доиста неукусне, тривиалне.

Није ми могуће наводити читаве тираде; у интересу аргументације ипак, навешћу неколико рече-ница, које дотичне тираде наговештавају.

„Вечити предмет моје службе и поштовања, тај ми љубазни пол служи као образац....“¹⁾

„Њих (жене) које ми је, после Краља, дужност волети и слушати целог века....“²⁾

„....Па да будем толико неблагодаран да у својој старости одречем своју помоћ том љубљеном полу који је моју младост срећном учинио!....“³⁾

И тако даље.

Осећате ли овде ноту која вређа? Мени овакве ствари изгледају отужне.

Појамно је, да ова црта Бомаршеова духа није могла не продрети и у чисто књижевни рад његов. Човек који седа за неки књижевни рад, седа за њега са свима својим својствима, наклоности духа, предилекцијама књижевним и другим, са целим оним скупом особина и тежња које чине целокупну његову моралну и интелектуалну физиономију. Отуда ћете у делу, које је непосредан производ свих ових чинилаца, наћи и све трагове, утицаје њихове. Ово важи за све писце. Ово важи и за Бомаршеа.

Узмимо његова најбоља дела: *Мемоаре, Севилског Берберина, Фигарову Женидбу*. И у првом, и у

¹⁾ *Мемоари* из процеса Гоезман 271. ²⁾ *Ломени*, II, 256.

³⁾ *Мемоар* из процеса Корнман; в. цео мемоар.

другом, и у трећем, и ако су све дела првога реда, наћи ћемо ипак ону декламаторску и мелодраматичну црту његова пера. Сентименталне тираде, нешто декламације, с времена на време неукусна поређења, две три „преосетљиве“ сцене, сведоче да је Бомарше чешће замакао перо у пучанску мастионицу.¹⁾

И још, осим тога, друго нешто, али скривеније; нешто што не пада одмах јасно у очи, што је лакше осетити но дефинисати, нешто унутрашње, нешто што трепти између сцена, око лица, кроз диалоге, оне лепе и сјајне диалоге, налик на онај покварен ваздух, на ону нездраву светлост на позорници, која дрхће око блиставих, шарених костима на глумицама, — опомиње вас сваки час, да нисте пред једним здраво отменим духом. Таленат је ту; оно што је главно, то јест творачка снага, оно што ствара, проналази, производи, оно је ту — али чега нема, то је мера, то је укус, то је критичко осећање. При сваком уметничком раду, две силе раде, две моћи, две способности. Једна ствара, подиже, баца на свет, овапућава; друга критикује, креше, бира и плеви: једна је машина, друга је регулатор. Овде је машина дивна; лош је регулатор.

Међутим, без оба услова, нема урнека. Без оба услова, нема класична дела. Оно што „магистре“ чини магистрима, то су, уз велики таленат, уз јаку творачку снагу, корекција, деликатност, осећање мере, укус једном речју. Без њих *може* бити великих дела; врло великих, силних, вредних апсолутнога дивљења; без њих нема савршених. Готово код сваког поред двадесет знакова дивљења можете метнути, у интервалама, десет знакова питања. Таква дела стоје према савршеном као мисирске пирамиде према грчким храмовима, као, још, оне огромне, шарене, чудновате слике Веронезове, пуне боја, пуне људи,

¹⁾ У том погледу врло је поучна карактеристична епизода са Марселином у *Фигаровој Женитби*, која, сентиментална, неукусна, разплакана, између осталих епизода изгледа као уплакано, неумивено дериште међу руменим и чистим друговима својим.

коридора, галерија, ћилимова, сјајних костима, према мирним, ведрим, савршеним сликама да Винчијевим. Упоредите тако Гетеову *Ифигенију* са Иговим *Јадницима* и Бајроновим *Дон Хуаном*, Меримеа са Балзаком, Тургењева са Достојевским. Можете још упоредити Змаја са Јакшићем, и наше Народне песме са *Нибелунзима*. Па кад смо већ на нашој књижевности, упоредите још и Приповетке Г. Лазе Лазаревића са Приповеткама Г. Веселиновића; јер је тај последњи пример нарочито поучан. Таленти (можда) исти (?), па ипак, разлика је огромна између оних бисерних приповедака, оних крупних шест зрна бисера на најлепшем свиленом ибришиму које је Г. Лазаревић онако деликатном (малчице преоптимистичком) руком нанизао, и збирке Г. Веселиновића; збирке зацело красне и богате, у којој бисера као песка, као шљунка, као шкољака, али са песком, шљунком и шкољкама има!... или отприлике тако... Г. Лазаревић, благодарећи корекцији свога талента, написао је неколико приповедака од којих ћете узалуд тражити лепше у књижевности. Али оставимо то на страну; Г. Лазаревићу није потребно моје хвале; него ми реците: држите ли да Г. Веселиновићу, поред нечега што подсећа на самоуштво, смета још помалко и оскудица у тачном регулатору? Ја држим; а знам поуздано да ни у овом случају, као ни у другима, они не зависе ни мало од творачке снаге уопште. Да од талента зависе, приповетке Г. Веселиновића биле би савршене, јер је таленат његов велики, једар, здрав, крепак, и мени је врло мило што се могу овом приликом назвати једним од најискренијих поштовалаца његових.

Мемоари и комедије Бомаршеове, покрај помених мана (које се, истина, у њима не виде јако), дела су првога реда. Ако хоћете да видите докле *la bourgeoisie bourgeoise* иде кад једном пође, како се деспотски и пашински шири кад једном дође, колико је јака та жица кад једном прорасте човека, видите његове драме *Евгенију*, *Два пријатеља* или *Лионски трговац*, и нарочито трећи део Фигарове трилогије, *Грешну матер*.

Знате ли шта је мелодрама? Како не бисте знали, ви који знате *Немању!*...

Нешто веома вулгарно, трипут банално; књижевно дело које са књижевношћу никакве везе нема, песнички производ који је двадесет миља далеко од поезије, комад један у коме је од прве до последње речи све архипознато и архиотужно (и оно мучење расплаканих врлина у прабини, под ногама зликоваца на висини, и онај доцнији шкргут зуба зликоваца у прабини, под ногама расплаканих врлина на висини; и отрови који се пију као шербети, и ханџари од шарене хартије, и писма писана крвљу ван позорнице, и тако даље); комад један у коме ниједне сцене нећете наћи коју двадесет пута нисте видели, ниједне личности која није двадесета копија других копија, у коме ни једне речи нећете чути да није поколењима уста испирала — то вам је мелодрама. С неком разликом, то вам је и *Грешна мајки* Бомаршеова.

Шта се учини од оног веселог, живог Фигара! Млак један моралист, који на место оног блиставог ватромета духа и шале, развија моралне бандероле у којима наводи Милтона и Библију! А граф Алмавива, онај отмени граф Алмавива, јадикује и плаче и говори стилем каквим се говори у *Лионском улаку*. Има нека писма у недрима. „Ах, вели, извадимо их из недара, јер ми се груди пале под њима!“ И то није за слику речено; он их, по напомени пишчевој, *збиља вади из недара, и меће у џеџ*. Графица, она весела Розина, у свакој сцени пада у несвест; а она препредена Сузана довршује сентиментално-плачевни дует: „Ах, Боже, и ја се гушим“, вели; па као што је мало пре Алмавива преместио писма да му се не би груди запалиле, тако и Сузана „распушта корсет“...¹⁾ Па Флорентина, па Леон, па тек Бежарс! Мешину под комад да подметнете, не би довољна била за сузе које се у њему проливају.

¹⁾ *Грешна мајки*: „Ah! Dieu! j'étouffe aussi. (Elle se desserre).“

Ја знам да је сентименталност у другој половини осамнаестог века била јако у моди, да су Ричардсонови и Русовљеви романи, Јунгове *Ноћне мисли*, и тако даље биле у свачијим рукама, да су све жене биле луде за Русоом, љубиле на пример његов рукопис где су га нашле, да је „готово било у обичају, да жене за мало што проведу ноћ у сузама, а дан у самртном неспокојству“, ¹⁾ да је Грандисона и Хелоиза било као плеве од атлантског мора до уралских гора; покрај свега тога, да у Бомаршеу није било буржоаске жице, Бомарше не би био толико подлегао.

После, и у том роду књижевности, деликатни прсти умеју исплести красних стварчица: чаробне и меланхоличне летње ноћи са својом сребрном месечином, тужни јесењи дани са својим увелим лишћем и тужним „свирањем ветра кроз суво грање“, сузе, сетни осмејци, туга, меланхолија шта ја знам још! нису нимало лоша грађа; али за то требају фини прсти, треба *деликајтна* рука да све те свилене кончиће нежности и осетљивости испреде у укусну, вештачку мрежу, у ону паучасту пређу мајске свиле и месечевих зракова о којој говори песник, која, по капана сузицама као росним капљицама, трепери двапут лепше но да није плачем орошена. Главно је, не поливати читаоца кабловима суза, и не јаукати у глас; јер врисак вређа, а тако исто и онај плач који од лица прави само гримасу. Дискретна суза на трепавицама, уздрхтала кап росе на зањиханој травчици, то је што треба. Видите Леопардијевог *Консалва*, Франсовог *Силвестра Бонара*, и целог Дикенса. Или, ако хоћете пример из осамнаестог века, видите оно несравњено Стерново *Сентиментално путовање*, и, у *Тристраму Шенди*, смрт јаднога Јорика!... „Еј, тужни Јориче!“ — *alas, poor Yorick!* — пише на његовом гробу поред којег кроз порту води узана стазица; десет пута дневно, као што каже Стерн, дух Јориков чује како људи који пролазе читају тужним гласом запис са плоче његове; јер „ниједан путник

1) Гонкури, Жена у XVIII веку, 439.

неће проћи док не застане, не баци један поглед на гробну плочу, — и, пошав даље, дубоко не уздане: „Еј тужни Јориче!“ — И ево, сто тридесет година има откако је Јорик сахрањен, сто тридесет година има његовом спомену; али је и данас, онако као и првога дана, немогуће проћи поред његова гроба, а не пустити сузу читајући те три малене речи које је његов добри пријатељ Евгеније урезао чело главе његове. *Еј тужни Јориче!* прочита сваки путник уздишући, па са сетом у срцу, близу суза, наставља свој пут, осврћући се често, врло често пут тога мирног гроба, обраслог у бокору зелене свежје траве, у мирној хладовини црквеног дрвећа... И ја вам поново кажем да није сентиментални књижевни род крив што су Бомаршеове драме рђаве.

Истина је, кад погледате већину дела, која је тај род дао, није могуће не осуђивати га. Тако звани „енглески романи“ (*Под образином, Рукавица, Клепва полуделе...*); романи евангелистички, који се на протестантским конференцијама, у страном свету, дају хришћанскоме стаду за едификацију (деца, унуци и прауници *Чича Томине колибе*); сличне драме или мелодраме (*Тридесет година из животоа једнога кармаша, Лионски улак, Ловудска сиротица, Две сиротице, Три сиротице*, итд.) — све то иде у типично буржоаску књижевност, и показује очито које је порекло овога књижевног рода. С друге стране, у том истом роду књижевном, сентиментално-мелодраматичном, има стварчица које и најрафиниранији читаоци могу читати са задовољством. Рећи ћете: зато што су лепше израђене. Јесте, али није то само. Јер има таквих романа лепо израђених (*Векфилдски викар*, на пример), па ипак са писцем не симпатишете; не осећате да се разумете; немате оно осећање да је писац за вас своје дело писао.

Код *Поја Косће* међутим (*Пој Косћа* је класични пример за ову прилику), који је ван сваке сумње рађен по истом калупу, мелодраматично-сентименталном, ви који волите Додеа, Тургенјева, Толстоја, дакле реализам, истину, анализу, не можете не признати да

су, покрај апсурдне невероватноће њихове, епизоде лепе, да су личности занимљиве, и да је цела приповедача као нека лепа, деликатна акварела, рађена мало мекушнијом, али зато финијом кичицом, мало слабијим, али зато нежнијим бојама. Зашто нам она не изгледа наивна?

Зато, без сумње — другог објашњења не можете наћи — што се при читању њеном за све време осећа да писац сам не верује у оно што пише, да је свестан онога што је у његовом раду наивно; да је само ради веће илузије старе, наивне предмете романа потопио у модерну средину, али да не крије да ту у ствари ничег новог нема; да пише зато што му је пало на памет да се мало поигра, да проживи мало у том свету у који не верује; између редова, међу тим, можете јасно читати ово: — Ја знам тако као и ви да је то прављено цвеће, да га не треба тако из близа гледати: одмах би се, доиста, могло видети да је прављено и да не мирише; али из далека, лепо изгледа, морате признати. После, како ја сам не верујем у њега, ја му знам слабе стране његове. Ја вам окрећем ону на којој се не виде гвоздене жице и чиоде којима се цела кита држи. Киту сам, истина, као право цвеће, умочио у чашу свеже воде, али доиста не зато да вас преварим. Испрекрштао сам ји шареним тракама — да јој не бисте дроб претресал зачеленчио сам Јована, спустио двадесет милиона у џеп његовој заручници, довео је из Америке — све без опасности по вас, јер сви знате да се данас виша не носе челенке, да се двадесет милиона не удају з артиљеријске потпоручнике, и да већ има педесет година откако нико није дошао богат из Америке...

Осећате, као што рехох да писац не прича озбиљно, не пише с убеђењем; осећате, по не знам чему, по нечем интимном, по једном тренутном мигу, по једној као случајно баченој реченици, да је писац први готов пропратити финим осмејком своје наивности, — које онда престају бити наивности. Јер у овом случају — је ли збиља преварен човек који зна да је преварен? Је ли преварен човек онај који

се само прави да не види оно што боље види од других?

Писати *озбиљно* наивне ствари, *уживајући* у тим озбиљно наивним стварима, *што је* буржоаски. Памтите добро то: хтети бити озбиљнији од свог темперамента, бежати од своје природе, набирати чело кад вам се срце смеје, бити удешено отмен, удешено мудар, то само значи бити театралан и емфатичан, високопаран и вулгаран, претенциозан и наиван, то јест *пучанин*, пучанин од главе до пете, пучанин до срчи од костију. Отуда може један писац бити писац првога реда кад остане оно што је, кад иде за инспирацијом своје праве и здраве природе, а бити писац без вредности, кад се маши онога што није за њега, што ни темпераменту његовом не одговара, ни васпитањем његовим није однеговано.

Отуда се могло десити да Коле, доносећи суд о *драмама* Бомаршеовим, с много права рече „да је Бомарше несумњиво доказао да нема ни генија, ни талента, ни духа; да апсолутно не познаје позорницу; да није у стању један приказ да изрази; да је пропао на једном предмету из којег би иоле дотупаван писац могао красних ствари извући“. Отуда се могло десити да Сент-Бев за исте драме напише да су тако недостојне њега, да „у његовом интересу не би требало о њима ни говорити“.

Сетите се сад оних осталих мана и порока Бомаршеових, оних са којих смо прешли на ове специјалније; па ако међу писмима управљеним на Бомаршеа наиђете на једно од оног честитог Малзерба, и у њему наиђете на речи: „...Ја сам, господине, о вашим талентима, о којима имам врло високо мишљење, говорио увек онако као што им по праву припада; али ни у ком другом обзиру нисам хтео давати свој суд о вама, јер нити сам хтео што рећи на штету вашу, нити сам хтео варати оне с којима сам говорио“; — ако, велим, на то писмо наиђете, немојте да вам је чудно... Немојте да вам је чудно већ и с тога, што ћете у једном Мирабовљевом,

истина полемичном, мемоару, писаном у одговор на једно јавно писмо Бомаршеово, наићи на страшније речи, на страшну апострофу једну, у којој ћете лако познати шапу будућег *лава револуције*...

...Што се тиче вас, господине, гласи свршетак тога мемоара, вас који сте ме извртањем мојих намера и побуда натерали да поступим са вама са оволико суровости која ни издалека не лежи у мојој природи; вас кога ја никад изазвао нисам; са ким двобој не може бити ни користан ни частан; вас кога искрено сажаљевам што се тако ниско спуштате да своје и иначе окаљано перо дајете у службу глупости и бешчашћу.... верујте, користите се овом горком лекцијом коју ме натерасте да вам дам. Запамтите добро да дрскост и дворске сплетке нису довољне да савладају оног који из своје душе своју снагу црпе... А оних двадесет реди пуних отужна претеривања о мом стилу и мојој речитости, показујући ми све боље вашу нискост, наводили су ме да све строжи будем према вама... Узмите натраг своје прејевтине похвале; узмите и она жалосна извињења натраг; узмите нарочито натраг она безобразна уверавања о вашем поштовању према мени.... А ја ову полемику завршавам једним саветом, од којег данас за вас нема кориснијег: Гледајте да вас свет што пре заборави!

Па Бомарше је онда био чудновато порочан човек?

Молим вас да се споразумемо. Прво, „има један сигуран начин, рекао је негде Дидро, да човеку који вас слуша представите мушицу као слона: треба му само потанко, до појединости описати састав сићушне животињице“. Можда је нешто налик било и са овим нашим последњим разговором о Бомаршеу. Искрунили смо му били састав на комадиће, па нам је, услед једне оптичке обмане, могло све изгледати веће него што је. У осталом, вероватно је да смо га само по ту цену могли познати. Тако и под лупом изгледа све веће но што је у ствари, али томе баш имамо и да благодаримо што с лупом боље видимо. Доцније, кад стакло буде уклоњено, све ће остати у природној величини.

Најбољи начин да, пошто ствар познате, дате себи рачуна о правим размерама њеним, то је, упоредити је са њеном околином. Загледајте, дакле, за часак у животописе осталих чувених људи.

Мислите ли да би Волтер под оштром анализом много боље прошао? Пребацују му се обично сујета и завидљивост: „човек један, говорило се, који има славе за двеста хиљада динара, а хоће је и за два суа“. Али, да су то биле једине његове мане! Да нам нису остала писма из извесних његових парница! Да нам нису остала друга писма у којима велики „фернејски патриарх“, чувени борац за слободу, говори мало чудновато, нижући реч „идиоти“ на реч „канаља“, о народу, којем се показивао великодушним бранитељем! Да се данас не зна његово понашање у извесним приликама!

Па Русо. Читали сте му *Исјовесџи*: можете ли рећи да вам на појединим местима није гнусан изгледао? Не заборавите још овде да их је он сам писао.

Уђите, што онај каже, с лучем истине у животе гомиле познатих људи, које је овде немогуће набрајати, па, под условом да су вам на расположењу многа факта из њиховог приватног живота, ако не наиђете на сметлиште у кутовима, ја трзам натраг све што сам досад рекао. Амбиција, завист, сплетка, пакост, једном речју текуће особине људске, покривају као лишаји ону углађену површину, каква се чини нама који је обично издалека гледамо.

То још не значи да се Бомарше ни мало не разликује у том погледу од својих другова у књижевности. Ми смо код њега видели извесне ствари које би тешко било наћи код већине других књижевника. Сетите се овде нарочито његових трговачких предузећа, његових спекулација и његовог *џуфизма*. Доиста, врло је чудновато, или бар необично, видети човека књижевника да тргује, да пазари, да има муштерија, да са реториком и еспапом у исто време посла има. Али — Бомаршеа баш та околност правда. Он је трговац. Он је почео као трговац, и остао је

до краја трговац. Он је толико трговац да се трговина мора увек узимати као главно занимање његово. Он се сам непрестано и рачуна у трговце. Он је своја *Два пријатеља или Лионски трговац*, по његовим властитим речима, и „писао трговцима за љубав“. У његовој преписци, а и у осталим радовима, можете наћи на многа места где понавља, да се књижевношћу занимао „само забаве ради“. У том погледу има једна врло занимљива фраза у његовом *Огледу о озбиљној драми*. „Ја сам, вели, увек био сувише заузет озбиљнијим пословима, тако да сам само лепа одмора могао тражити у књижевности“. Није нам, у осталом, ни потребно његово признање: да је тако било, осећа се на сваком кораку. У мојим белешкама, вођеним под непосредним утисцима које сам добијао проучавајући Бомаршеа, имам на неколико места забележено, „да се Бомарше књижевношћу, као и музиком, бавио само забаве ради“. А непосредни утисци, тачно забележени, више вреде од доцнијег, ма и тачног умовања...

Међутим, трговачки је посао такав да се, ово је једна друштвена конвенција, од трговца тражи само релативно поштење. Берза, крупна и ситна трговина, и све што личи на њу, суштином своје природе противне су оном отменом поштењу које смо увек у искушењу тражити од великих људи. И зато не можете замерити што је Бомарше трговац у том погледу радио оно што и други раде на његовом месту.

Све ово треба имати непрестано на уму кад је реч о њему. И то је тако јасно да је чисто чудновато како га нико досад није бранио на тај начин. Јер помислите, ово је једна од најлепших одбрана, која се може у његовом интересу изнети. Ако је, доиста, на штету Бомаршеову рећи: писац, па трговац душом и телом! Како је похвално кад се за њега може рећи: трговац и душом и телом, па велики писац! А у ствари је збиља и било тако. —

Али Бомаршеу и друге одбране има.

Грешио је... Ко није грешио? Грешио је јако... Ко није грешио јако? Људи су људи, не заборављајте.

Кад нам песник каже да је човек „грешан *анђео*“, ми, који не волимо службену књижевност, окрећемо се Свифту, питамо га, и добијамо као поуздан одговор да у сваком човеку има по један грозан *уаџоу*. Дуалистичка је природа човекова суштаствена карактеристика његова: питајте Мефистофела. Како је духовита и умна асирска митологија, која на својим киповима замењује људско тело животињским, а само главу људску задржава! То је, одиста, одношај између душевности и телесности човекове. Како хоћете онда да буде друкчије? „Буди као сандалово дрво, које и секиру, која га засеца, прелива мирисом“: то је лако рећи, али тешко послушати. Од Адама па до данас, борба се у човеку свршава готово увек у корист „телесног човека“, „човека од пути“, да га назовем именом, које му даје Библија. Душевени је човек савладан. Најјачи, они који се најуспешније ослобођавају тешких веза тих, вуку за собом остатке њихове... „Покидао сам ланце“, рећи ћеш... „Па и псето се од ланца отме; али му за то ипак о врату парче остане“...¹⁾ То је парче Волтер вукао, то је парче Бомарше вукао, то парче сви вучемо. Неки више, неки мање, ствар темперамента и васпитања, али сви.

Ви знате темпераменат Бомаршеов; знате и његово васпитање... Огромна, силна машина једна, точкови, ваљци, чекрци завитлани неодољивом снагом, обим необичан, материјал, трипут прекаљен, прогибија угља неисцрпна, све се кренуло и креће невероватно снажно и истрајно, крхајући и млавећи све препоне, налазећи у самом трењу нов полет за идући тренутак, замењујући десет људских снага — ко ће то зауставити! Умешајте се у ону шуму полуга и каишева, ни кост с кошћу вам неће заједно остати! А машинист рђав, а васпитање лоше!

Зато нека вам није чудно што се у фабрици све не блиста од чистоте. Где се меље, ту има триња. Да смем да је наведем једна наша пословица дивно

¹⁾ *Persius, Sat. V.*

говори о овоме. Те ствари иду једна с другом. Сетите се оне дубоке речи Шамфорове,²⁾ којој као да је сам Бомарше за предмет служио: „Има једна жарка енергија, родитељка или нужна друга извесне врсте талената, која чини те су људи који их имају, не људи без морала, не људи без лепих, племенитих дела, но људи који су тако несрећни да се често одмичу од права пута, тако да покоји пут апсолутно без морала изгледају. Њих гони несавладљива, силовита пожудност једна, која их чини веома одвратним“... Бомарше је био жртва такве једне жарке енергије.

Али кад је Волтер грешио, Волтер кога је недавно неко назвао „пакетом живаца“, како да не греши Бомарше, Бомарше који је био товар пути и крви. Бомаршеу је ваљало десет пута више грешити. Јер товар пути и крви, то је товар жеља, товар снаге, товар пожуда. Такви људи пре плану, даље гоне, више греше! Отворите *Хенриха IV*; видите се још једанпут са оним дивним, ванредним Фалстафом Шекспировим. Питајте га: он ће вам одговорити, као пре триста (или пет стотина) година краљевићу Хенриху: „Ја ето имам више мяса но други свет, зато ми је лакше погрешити“. У томе је његово извињење. Мени је увек жао кад се сетим како га је краљевић Хенрих, пошто је Краљем постао, ружио и мучио. „Гледај да одсад имаш мање трбуха, а више врлине, говорио му је... Не заборављај да тебе чека гроб три пут шири од гробова других људи“. То је духовито, али неправично. То значи нехтети разумети човека. То је тражити више од њега но што може дати. „Ах! та само да имам довољно даха да прочитам једну молитву, ја бих се покајао!“ говорио је сиромах Фалстаф. И сасвим је искрено говорио. Али кад је његов састав у свом напону немилостиво цепао и кидао ону трошну паучину коју је он вољом испредао!

Кад се ватра угаси, кад се огњиште покрије пепелом, не брините се, покајање ће доћи само по

1) *Chamfort, Maximes et pensées, ch. VII.*

себи, мирно и кротко. Кад се снага похабала, жеље истрошиле, време ће и овде, као и свуда, учинити своје, предати прошлост заборау и смрти оно што је могло дотле врећати људе. Старост откупљује будалаштине младости. „Ако сам у младости често грешно, нека ми данашњи дан откупи и оправда моје погрешке. О, старости моја, опрости мојој младости; она ће се тобом подичити“. Тако је збиља и било; а Бомарше овде тако дирљиво покајнички проси опроштај да бисмо ми били још неправичнији од Краљевића Хенриха кад би му на ово одговорили сарказмима. Не оправдати га, значило би бити онако исто незахвално забораван као и Краљ Хенрих, који је као краљевић имао у Фалстафу неисцрпну ризницу шале и весела, провео срећне, златне дане у друштву тога насмејаног грешника, па после, неблагодарно и неразумно, заборављајући да је сваки „тај дан изгубљен у који се човек није насмејао“, одбио од себе једину ствар која ружичастом копреном уме покрити доста жалосно наличје живота. Не заборављајте никако да баш тој бујној природи његовој имамо да захвалимо на оним таласима веселости којима нас је Бомарше богато запљускивао. Не заборављајте да је тај Бомарше — ако је вечито остао оно саџијско момче које је иза свога излога жудно премишљало о томе како је то најлепша ствар на свету имати много новаца; ако је вечито остао онај ташти младић који је гласније говорио кад је испод чијих прозора пролазио; ако је до краја остао поклоник бога Приапа; ако се никада није могао одучити од гестова који се за тезгом добијају — не заборавите да је тај Бомарше тако исто вечито био и онај издржљиви и предузимљиви пешак, широких груди, неуморних ногу, за кога шума није била шума, град није био град, бариера не бариера; онај добри син, кога је отац звао „славом, чашћу, круном живота својега“; онај духовити Француз који је духом, као бичем, шибао не мале уши својих моћних противника — и онај весели, љубазни Бомарше, кога су сви из његовог ужег круга обожавали, који је за

време целог живота свог својом веселом природом чинио срећу и радост својих пријатеља, а једном приликом, на велику срећу нашу, насмејао својим Фигаром цео свет, затресао га ведрим, звучним, радосним смехом, који још ни данас стао није. Хамлети су дивни и красни, џентлмени отмени и племенити — али не дао Бог да у свету само Хамлета има. Јер са њима не би било смеха, који је здравље, који је задовољство, који је срећа, смеха који је, у овој долини плача, као неки божански мелем који вечни богови круне у крупне и безбројне бисерне капљице, те мирисавом даждом њиховом милостиво залечују наше људске ране, бадре погружену људску душу нашу.... Бомаршеу других одбрана није потребно; ја сам уверен да се и ви као и ја осећате пуни благодарности према њему, јер оној маленој групи веселих и духовитих писаца, који и нас чине бољим и веселијим, писац *Севиљског Берберина* припада несумњиво као један од најодличнијих чланова. Што је рекао Бајрон за оног веселог глумца и писца Фута, може се сигурно, и још боље, рећи за нашег Бомаршеа: „Когод воли смех, мора уздахнути за њим“

Kosara I fonta

VI.

Јер смех је, читаоче, био његов елеменат, много више но новац и сплетка. Ретко је кад било човека који је био тако стално весео, у свима, па и најцрњим приликама свога живота. „Ви који сте ме познавали, ви који сте ме вечито пратили, пријатељи моји! реците, јесте ли икада видели што друго у мени до човека вечито весела?“ Тако он пита у својим *Мемоарима*, и немогуће је не признати му да је тако. Ко га је год познавао, признавао му је да је био један од најпријатнијих и најљубазнијих људи свога времена. „Бомарше је био весео од главе до пете, човек кавалер, у пркос свему што се о њему рекло, и по признању целог света један од најљубазнијих људи које можете наћи“. (Арно). На свакој страни његове биографије видите да је био душа сваком весељу и свакој забави. У њему су његови познаници имали неисцрпно врело шале и веселости. Они дани у које га је неко могао имати код своје куће бележени су и памћени. „Дођите вечерас к нама, Бомарше је обрекао да ће доћи“ : тако су писале и звале на своје забаве ондашње велике госпође. Нико није забавне игре умео удесити тако као он, спасти их од њихове готово неизбежне баналности, начинити од њих нешто у чему могу и људи од духа уживати. Будио је и ширио веселост на све стране обилато и раскошно, и говором, и примером, и оном интимном снагом која, заразна, зрачи на све стране, натерујући и околину да трепери у истом тону. Имао је духа, знао је да се шали, а речју је владао необично лепо. Да би нашао помоћи

и заштите код ондашње високе госпоштине, да би их заинтересоваo за своје комедије, које су Краљеви људи, ценсори и други државни евнуси по неколико пута забрањивали, он је пре представе носио своје комедије, читао их по салонима, молећи за „високе“ примедбе, обећавајући да ће их се строго придржавати; па је онда тако бранио од тих примедаба и најмању реч у диалогу, да су слушаоци, очарани, не само примали оштре и пакосне речи његовог Фигара, но још и додавали сами по који духовит одговор досетљивом слуги Бомаршеовом. Тако је једне вечери читао *Фигарову Жениду* код маркиза де Бретеља. „Не, никад још нисам био видео таквог мађионичара, вели Шамфор. Што је Бомарше те вечери рекао у одбрану свога дела, превазилазило је још духом, оригиналношћу, и комиком, духовитост и веселост његове комедије. Изгледало је као да гледам човека пијана од шампањског вина, који би зубима трошио блиставе диаманте, па њиховом алемском прашином засипао своје слушаоце“. *Мемоаре* знате. Читајте *Севилског Берберина*. „Има ли живљег и занимљивијег почетка од почетка Бомаршеовог комада, кад се оно граф Алмавива и Фигаро састају под Розиним балконом? Од тог првог дијалога, било је људи који су говорили да у комаду има сувише духа. То је мана једна коју не може да има свако. Бомарше нам на једном месту говори о неком Господину који има сувише духа, али га сувише штеди; Бомарше није тај господин. Њему је његов цео дух на расположењу у сваком тренутку; он га троши, он га расипа. Његова шала има једну извесну врсту живости и бујности, која је као лиризам тога рода, и поезија“... „Цео *Севилски Берберин* весео је и по ситуацијама, и по контрастима, и по ставу, и по мотивима и по сценичној игри... Реч Бомаршеова која прати све то, жива је, лака, сјајна, ђудљива, и насмејана. Причекајте! неће дуго трајати, и на ту тако пребујно израђену подлогу доћи ће подобна музика, хитра, сјајна, такође лака, нежна, пуна духа и fine шале, која ће се свима чулима поткрадати у

Сент-Бев овде везује Росинијеву музику за комад Бомаршеов, с потпуним правом. Она је с тим комадом тако везана да нам изгледа да су Бомарше и Росини на једном истом делу радили као сарадници, у исто време, одмах у почетку. Кад такву умотворину имамо пред собом, која, и ако није постала од једанпут, представља идеалну целину, у којој су сви делови тесно скопчани један с другим, прорасли један у други, онда су питања о ауторима, о првенству њиховом, о њиховом уделу, излишна, и готово ствар педантерије. Уметничко је дело пред нама, ми га нећемо комадати у парчета зарад празног задовољства да изнутра тражимо потписе аутора на свакоме од њих. *Севиљски Берберин* је и иначе био писан да се метне у музику. Бомарше га је као комичну оперу прво и написао, и дао Лирском Позоришту. Како му драго, музика се уткала у текст, речи звоне у друштву с нотама, смех Фигаров и песме Розинине одјекују у оркестру, музика и поезија сложиле су се, две најјаче међу уметностима, да даду живота красној комедији Бомаршеовој.

Одиста живот, младост, здравље, весеље, лепота, трепере, кључају, теку клобуцима по тој комедији. Замислите *Сан једне лејње ноћи* претворен у сан једног летњег дана, пренесен под ведрије, сунчаније небо, из Виндсора у Севиљу, са срећним и живим људима место вила и чаробника. Баците на личности везене мантиље и шарене плаштове шпањолске, позајмите те само споља прерушене личности из највеселијег и најдуховитијег друштва у историји, из француског друштва осамнаестог века; пустите нека им речи и покрете прати сунцем и плаветнилом опижена талијанска песма, оно весело оро, она несташна, разуздана поворка ситних, лаких, насмејаних тонова, који као пијана киша пљуште око осмејака и пољубаца Розининих, падају на њене шарене траке, на њено извезено јелече, на Алмавивине ројте и кићанке, на скрлетно одело Фигарово; покупите све врсте смеха старе талијанске комедије, од кристалног смеха Коломбининог, који само озари лице и оживи очи,

до громког, грлатог смеха Ђангургуловог, који овде открива безуба уста Бартолова, све врсте шале, арлекинаде, фалстафиаде, панталонаде; позовите на пир из те прошлости у којој је свет још умео бити весео, онај рој златних инсеката, Арлекина, Криспина, Скапина, Колумбину, Пулчинелу, Панталона; испрекрштајте их, сукобите их, пустите их нека још једном зазује око ружа и кринова под шибом духа и дахом непомућене радости — да бисте себи преставили ону шарену фарандолу коју у *Севиљском Беоберину* играју пред вашим очима Розина, Алмавива, Бартоло, и Базил, са оним живим вихором Фигаром на челу.

Не замерите, али ја нисам крив што би овде више но игде требало писати „пером умоченим у шарену дугу, по хартији посутој шареним прахом крила лептирових“. Требало би да човек може да растопи на хартију пурпур и злато, са једним зраком пролетњег сунца међу редовима, да одиста да праву слику овог јединственог комада, који свакојако није једно од оних дубоких дела која човек чита са трепетом, али је свакојако јединствен примерак људскога духа и здраве веселости. Овако вас, по други пут, упућујем на сам комад.

И упућујем вас још на Молиера, и на Сервантеса, и на Шеридана, и на Гогоља, јер желим да вам добро падне у очи разлика између смеха у овој комедији и смеха у другим комичним делима. Смејаћете се и код тих писаца; смејаћете се и код Молиера; али пошто престане смех, остаће вам горчина у души и бора на образу; „његов је смех опор, његово је весеље свирепо; у његовим лакрдијама има правих жртава као у трагедијама“. У толико више у комедијама његовим. Његов Алжест у *Човекомрсицу* весео је као јесењи дан. *Тартиф* је безмало трагичан. А *Уображеног болесника* и његове жене сећамо се као што се сећамо мучних и непријатних приказа из живота. Сервантес је питомији, не веселији. Они који веле да је Дон Кихот трагична личност готово имају право. Његове борбе са ветрењачама увод су; решење је на његовој самртној по-

стељи. Па Шеридан. Ко се, читајући *Школу клеветије*, од срца смеје, даје само меру своје осетљивости. *Школа клеветије* је ноктима писана. Што је де Сен-Виктор рекао за једно дело Свифтово, може се готово рећи за тај комад, да човек не зна с кога краја да ухвати то „најежено клупче трња и ноката“. Леди Тизл, Вениамин Бакбајт, Крабтри – имена им казују ко су и какви су¹⁾. А што се тиче Гогоља, ако је веровати његовим властитим речима, он своју комедију није ни писао да насмеје, но да расплаче. Узмите напоследку оног питомог Лабиша. Јесте ли читали његову комедију *Ја*? Смешна је, пријатна је, али између чинова претурате по глави оне преозбиљне максиме Ла Рошфуколове о самољубљу. И сви су такви; код свих ће вам пасти на памет да смех у ствари није ништа друго до грч који зубе открива, за којим нелагодност устолице иде као опоре дрождине са последњим капљицама најплеменитијег вина. Док овде, код Бомаршеа, од првог тренутка заборављате на сету и на досаду, смејете се здравим, хигијенским смехом, без капи жучи, без и једне озбиљне сузе. Весели плотуни нота и досетака заспу вас одмах од прве речи, и смех се заори, здрав и гласан, да никако више не престане. Као заталасан топал ветар веје и кроз публику и по позорници, увија Бартола, открива црне скутове Базилове мантије, носи Розинино писмо Алмавиви, отвара сва врата Фигару и, све заразнији, расте, осваја постепено галерију по галерију, као она бујна вегетација у бајци о успаваној кнегињици, што је својим чупавим зеленим рувом, „за четврт часа“, била тако покрила и стазе и богазе, и парк и двор, да су се још само црни врхови кула могли видети испод те чудновате зелене мреже. Овде нису ни црне куле остале непрекриљене. „Сунчан зрак прелеће и игра се по свима личностима, остављајући у сенци само Бартола и Базила“, вели де Сен-Виктор. Ни Бартола ни Базила. Упитајте се на крају комада, да ли их не

¹⁾ *Teasel*, чкаљ; *backbite*, оговарало; *crab-tree*, оскоруша.

волите. Вештом, лаком руком осенчени су, али полусенком, само ради контраста. Праве сенке нема. Базил је хуља, али не несимпатична, неморалан на форму Жил Бласа, на форму свих оних јунака шпањолског пикареског романа, који се у насловима и не називају друкчије но *лола* или *хуља* а који су, при свем том, на свој начин, ипак симпатични. —

Са овом комедијом ушли смо у прави књижевни рад Бомаршеов, то јест онај који је за књижевност рађен, и који ће у књижевности остати. *Мемоари* су дело које остаје, али су писани само као одбрана у једној парници. *Евгенија*, *Два Пријатеља*, *Грешна мајки*, и *Тарар*, књижевна су дела, али дела која не остају. *Севиљски Берберин* и *Фигарова Женидба* дела су књижевна која ће остати. Још колико времена? „Ко то зна? одговара Бомарше. Ја се не бих смео заклети да ће о њима бити и говора после пет шест векова: тако је наш народ лак и несталан!“ Бомарше се овде шали; али кад се сетите да је ево после сто и четрнаест година његов *Севиљски Берберин* остао још непрестано свеж, потпуно свеж, тешко да у овој шали нема пола истине. Што се тиче *Фигарове Женидбе*, у светској историји књижевности и цивилизације нема може бити драмскога дела које би имало тако крупну историју своју, тако велике историјске важности као ово. „*Фигарова Женидба* је, вели Ломени, сама за себе један од великих догађаја осамнаестог века“... Али да свршимо прво са *Севиљским Берберином*.

Човек један као Бомарше, коме је једно занимање толико недовољно било да се ни на четвртном, петом, шестом, није зауставио, који је, као што знате, говорио „да ни најобимније ствари нису стране његовој глави, која појми и обухвата веома лако оно што би одбило дванаестину обичних и непредузимаљивих духова“; који је због својих приватних послова већ био узимао неколико пута перо у руке, такав човек, велим, није могао не пасти на мисао да ради на књижевности. Ово је тако јасно да сам ја зато и изоставио повести реч о том на челу овог одељка,

који треба да обележи, у смислу и правцу у ком је ова студија писана, карактер његова два главна књижевна дела. О оним осталим казао сам што је за нас било потребно да знамо. Дакле још две речи о *Севилском Берберину*.

Видели смо колико има духа и веселости у тој комедији, и како се то потпуно слаже са карактеристиком коју смо досад дали о Бомаршеу. Ту смо дело били уочили у његовом одношају према писцу; сад можемо додати још две речи с обзиром на место које оно заузима у реду других сличних производа. Треба расправити којим се тачкама *Севилски Берберин* наслања на раније комедије, а шта је чисто његово. У ствари, он је рађен по старим нацртима, по обрасцу пучке талијанске комедије петнаестог и шеснаестог века, која је служила и Молиеру, и Рењару, и Ле Сажу за углед. Допуњена је и улепшана, личности су прерушене у ново руво, али, као код палимпсеста, сагребите нове слојеве, на дну ћете наћи првобитну, оригиналну редакцију. Прво, исту интригу: татора који је заљубљен у своју пупилу изиграва њен *галан*, уз припомоћ каквог вештог и гипког слуге, који носи лествице, или кључеве, или „притку“, (*batte d'arlequin*), другим речима оно што ће младим љубавницима бити корисно, а повијеној кичми таторовој у неколико од штете. Друго, исте личности: за Бартолом, Розином, и Фигаром, стоје, као кинеске сенке, њихови први обрасци, Панталон, Коломбина, Арлекин. (Даље, преко њих, можете наћи још у латинским комедијама Плаутовим и Теренцијевим прве обрасце наше комедије.) Нарочито је Фигарово генеалогско дрво врло гранато. Порекло графа Алмавиве, можемо претпоставити, не иде даље од крсташких ратова; ни бурбонско не иде даље. Фигарово, прошав средњи век, има свој корен још у старом веку. Улога „слуге у комедији“ почиње с почетком *комедије са заплетом*. Станите пред Фигара, погледајте му преко главе у даљину, видећете иза њега поворку једну оригиналних личности, свих народности, свих времена, све чланове једне породице. Познаћете у реду Молиеро-

вог Маскарила, лолу од главе до пете, обучена у оно старо, љубичастим пругама ишарано одело, које својом безазленошћу само боље покрива понор лукавства и шеретлука што ће се као кабао изручити на главу старца Труфалдина, у интересу Лелија и Целије; ако се назива *fourborum imperator*, има и зашто; није недостојан колега нашега Фигара. Видећете до њега Моретовог *грациоза*, лепше обучена, али истог заната, само са лепим стиховима и финим осмејком на уснама место грлате прозе и широког смеха Маскариловог; и његовог духа има под Фигаровом капицом. Опазићете мало даље, да неко квари ред, једно немирно створење, у чудноватом оделу скрпљеном од три стотине тридесет и три разнобојна парчета, са црном чувидом на лицу, са дрвеним мачем, „притком“, о бедрима, натучено духом и пакошћу. Ено га где јавља једном домаћину да му господар не може доћи на гозбу из тридесет и шест разлога, од којих је први тај што му је господар умро; где другом који га пита: „Арлекине, колико имаш отаца?“ „скромно“ одговара: „Једног само, *Signore*“, — одговор ће шинути као камџија — ја сам сиромас човек, ми сиромаси само по једног имамо.“ Још даље, далеко на крају, видећете Епидике Даве, Гете, Парменоне, Сире, Стираксе... Поворка је огромна; типови које сам набројао, само су као залога у књизи, које бележе главне стране у њој. Свака у безбројном низу комедија ове врсте има свога слугу *фактошума*. Фигаро дакле није нов тип, онако као ни остале личности, онако као што ни сам заплет његових комедија није нов.

Па ипак, на први поглед може се опазити да Бомаршеова комедија излази из реда својих друга. Прво, видели смо, својом непомућеном веселошћу. Друго, и ово је најглавније, *Севилски Бербери* је цео рађен као независно од ранијих система, као изван кола, у духу који можемо назвати модерним, у духу данашњем. Овде познајемо Бомаршеа непријатеља традиције. Бомарше није никад марио за стара правила и старе облике. У предговору *Евге-*

није ратује против класичне трагедије, у предговору *Тарара* против традиционалне опере, у *Мемоарима* против рутине, а свуда и увек против постојећег стања. Кад се стари калупи, из једног или другог разлога, не могу уништити, он ће у њима обновити материју. У овом смислу треба разумети оно ради чега га је Сент Бев назвао *великим подмладјоцем* (*rajeunisseur*). Стари заплет је тако оживео, дотерао, да изгледа као нов. Ситуацијама познатим — али за ово треба имати непрестано у памети раније комедије — додао је велики број нових, лепих, веома занимљивих, или их је прерадио у такве; тако да су друкчије и кад су исте. То је исто било и с лично-стима. А што се тиче диалога, ваља га само упоредити са диалозима ранијих и савремених комедија. Место оних више но што треба коректних стихова у тадашњим комедијама класичнога калупа, који, све два по два, као волови у плугу, теку готово филозофски мирно с једног краја комада на други; место оних префиних фраза Маривовљевих, попрашених и нарумењених као и оно вештачко друштво које их је говорило, говорило необично фино, али за себе, између себе, далеко од другог света који није умео „сецирати кончић по кончић људскога срца, ни мерити мрвице на теразијама од паучине;“ — место оне раскопчане, вашарске прозе Данкурове у којој сељачки говор звони уз клопотање нанула — имате живу, изворну реч која, са својим кратким реченицама, као ситним таласима, плуска и жубори, ни „удивљена“ ни раскалашна, ни укочена под класичном власуљом ни разуздана у алватном оделу лакрдијаша Жила. Може бити се не бисмо преварили кад бисмо рекли да се у Бомаршеовој комедији први пут налази онај позоришни, драмски стил, који се састоји из кратких збијених реченица, говора и одговора, који се ударају један о други као мачеви, звечећи и севајући. Свакој је фрази дао њен најкраћи облик, као народ својим пословицама. Кад их једанпут чујете, тешко их је заборавити. Отуда је велика већина и постала пословицама; отворите француске новине,

наћи ћете да их сваки час наводе. И то не више као наводе, но као пословице. Готово је свака духовита, или пикантна, или занимљиво, парадоксално казана. Можда је у том погледу отишао и даље но што треба. Извесно је да по који пут само празни прапорци звече. „*Граф*: — Испунио си се, угојио... *Фигаро*: — Шта ћете, господине графе: сиротиња“. — По чему сиротиња гоји?... Или ово: „Кад се човек узме страшити мука, њега већ почиње мучити страх“. Овде се види она страна Бомаршеова талента, која му ни овде лепше не стоји но у животу, његова мало шетрета уметност. Је ли главно заинтересовати гледаоце? Бомарше ће се послужити свима средствима. Пронесите живо човеку испред очију светао камен, он неће познати да ли је лажан или не. То Бомарше ради. Његова комедија тече као бујна река, и ваља са собом и злато и песак; ви немате времена да издвајате једно од другог; а то је њему доста.

Но како му драго, ни тај варак у дијалогу, ни местимично грешење о прави књижевни језик, ни намештеност неколико сцена, не сметају *Севиљском Берберину* да буде најпријатнија комедија осамнаестог века и једна од најзанимљивијих у целој светској књижевности. А то није мало рећи. — Тако је дакле и у овом случају, у књижевном раду, као и у свима које смо досад разматрали, резултат Бомаршеова понашања и рада савршено у складу са особинама и способностима које смо код њега познали. Његов темперамент, његов дух, његова тежња за новином, његова „уметност“, налазе се и овде као сабирци коначнога збира, као чиниоци последњег производа, јасно као и у другим приликама, можда јасније, јер су сви имали прилике да се покажу укупно, те да тако, као састављена парчад разбијеног огледала, даду целокупну слику човека који треба у њима да се огледа. Две само од његових особина нисмо видели овом приликом, његов политички опозиционарски дух, и његову свагдашњу навику да се служи сплетком и рекламом. Али не зато што оне и овде нису играле своју улогу (видећете да јесу, и то још више но ра-

није), но зато што ћемо о њима сад говорити поводом *Фигарове Женидбе*.

Да *Фигарову Женидбу* изнесе на позорницу, Бомарше је, доиста, потрошио исто толико духа, вештине и енергије, колико и за то да је напише; ако не јединствен, оно зацело редак случај у животописима даровитих писаца! Али Бомарше није Лабријер, или Ламот-Худар, или Вовнарг, и толики други, који напишу дело, па га пусте у свет, — па како испадне! *habent sua fata libelli!* Успех може доћи, или не; они су своје учинили! Не значи то да они не воле успех. Млади Вовнарг вели у једној од својих најпознатијих максима: „Огањ зоре није тако мио као први зраци славе“. Али они хоће да тај успех дугују само своме делу. Успех ће често доћи доцкан, и зауставиће се често, бар у прва времена, у ужем или уском кругу; али ти људи пишу у првом реду, као Стендал, „*to the happy few*“, за онај „мали срећни број“; и срећни су што могу писати за „оно мало срећних“. Али Бомарше је био од оних људи који не само воле успех, но *жуде* за њим, страсно, гладно, жедно. Бомарше је скоројевић, а скоројевић ужива мање у том да нешто добро уради но у том да има успеха, да му се успех призна, и да га добије „сад“, „одмах“, и то не код „оно мало срећних“, но код гомиле. А то не иде без рекламе и сплетке.

Он чита свој комад глумцима Француске Комедије (што је било у реду); кад су му глумци примили комедију, он је тражио од цензора допуштење да комад представља што је такође било у реду; али кад је цензор нашао да је комад безопасан (само ценсори могу бити тако мудри!) и да се може играти, шта ради Бомарше? Он *не пушта* комад на позорницу! Треба прво пробудити и распирити радозналост; радозналост публике је пола успеха. Он је затворио комад у фиоку; и сад прича о њему; наговештава његову садржину, открива је кријући је, и крије откривајући је. Он пушта „у саобраћај“ ону красну романцу малога Керубина из свога комада, која одмах

постаје популарна. Он ставља у изглед политички забиберене ствари, и доказује у исто време да је комад безопасан. Иде по Паризу, на све стране, и говори о свом комаду онима који га не питају, и ћути пред онима који га питају. Код првих се интерес буди, код других удваја. Ништа човек — вечито дете — тако не жели као оно што му се не даје. Међутим се било и прочуло да је комад пун политичких алузија, пун опозиционарског духа, — нов угарак у запаљиву материју. Сад су се људи поделили у два табора: једни за Бомаршеа, други против њега. У оваквим случајевима, и они који су против ствари раде за њу.

Је ли могло што бити угодније човеку који је тражио грају, разговор, препирку, протесте који увећавају грају? Бомарше сада поново доказује да је његов комад потпуно безопасан, да је његов комад „шала“, „најлуђа сањарија његове спаваће капе“, да га је он у ствари написао за љубав Краљу и Краљици, за светковину поводом Дофенова рођендана, да он нуди свакоме да комад сам види и прочита; да је он „готов“ да комад чита сам пред племићима, владикама, пред Краљем и Краљицом... „Готов“ да чита! он који је *жудео* да га чита, и који је, својом истрајношћу, силом своје жеље, и свима својим великим и малим вештинама најзад успео да га доиста прочита и „владикама и кардиналима“, и скоро свемоћном министру Морпау, и министру Бретељу и његовој кћери Г-ђи де Матињон, — и успео да Краљица Марија-Антоанета изради код Краља да му се тај „безопасни комад“ прочита!

„Безопасан!“ не, безопасан није заиста био, ту је историја да то посведочи. Али се безопасан учинио оном високом друштву осамнаестог века у распаду, скептичном, ироничном, киничном, које се играло и титрало с вером, с начелима, са збиљом; — безопасан се учинио старом „персифлатору“ и „иронисту“ Морпау, и владикама и кардиналима, чијем се свештеничком скептицизму онога доба није такође учинио нимало зазоран комад који се цео креће око тако

званог „права прве ноћи“! Неверица и досада владају; и све што може да заголица блазиране непце, добро је дошло. То дворско племство које је терало с њихових положаја министре реформаторе, Малзерба, Тиргоа, Некера, људе који су још можда могли спасти то друштво и земљу од Револуције, хтело је пошто пото да види на позорници *Фигарову Женидбу*, комад који је био једна прегршт варница које ће помоћи да се запали пожар Револуције.

Сад је, у ствари, Краљ био остао још једини противник од значаја, и, колико је то од њега зависило, непомирљив противник. На оном читању које му је била приредила Краљица Марија-Антоанета, он је нерасположено, па онда зловољно слушао како Г-ђа де Кампан чита смеле речи Фигарове, и, час по, говорио је, све чешће: „То иде сувише далеко. То иде сувише далеко“. А кад су кроз његове краљевске дворане зазвониле чувене речи Фигаровог монолога у петом чину, он се тргнуо и узвикнуо: „То је страшно. Кад бих допустио да се тај комад игра, ја бих прво морао наредити да се сруши Бастиља“. — „Дакле, нећете допустити да се комад игра?“ упитала га је Краљица. — „Зацело не!“ одговорио је он. У то будите уверени!“

У то је само сиромаш Краљ био уверен, и нико други; ни Марија-Антоанета, ни, наравно, њена странка на двору, гроф д'Артоа (Краљев други брат), маркиз Водрељ, грофица Полињак; ни, нарочито, жене око ње на двору. Жене никад не верују да је немогућно оно што оне желе. А кад се жене умешају, ја бих волео да видим шта неће успети. Не испадне ли од прве, испашће од друге; не испадне ли од друге, испашће од треће; жене се неће уморити. Гледајте шта су измислиле! Грофица Полињак, са својим женским лукавством, домислила се да у дворском позоришту „Малих Забава“ приреди „приватну“ представу Бомаршеове комедије, „у част грофа д'Артоа“. И Бомарше онда, пошто се нећкао, прегне да приреди ту приватну представу; и да би је учинио што приватнијом, за представу је држао дванаест до петнаест

проба, на које пробе је увек позивао много гостију; и да би представа испала што скромнија, позивнице су биле израђене нарочито китњасто, са сликама *à la Marlborough* и *à la Figaro*, и десет до дванаест хиљада франака платио је Бомарше, из свога шпага, за ту туђу приватну представу.

Дан представе је дошао, и најотменији свет, сви принчеви и министри, тишма лепих госпођа у свили и кадиви, дошли су да присуствују представи кад, у последњем тренутку, „скоро пред дизање завесе“, стиже забрана, да се комад не сме играти... — Каква погрешка! и колико пута, колико стотина пута учињена у разгранатој и вазда обнављаној историји ове наше старе Европе, пуној насиља с једне стране и преврата с друге, и забрана одозго, које све забрањују, а ништа не могу да забране! Једина забрана која има дејства, то је забрана коју онај који греша и издаје забране *изда самои себи*, да сам не чини оно што ће изазвати одговор који се после „мора забрањивати“. Нису Фигарове *речи* биле опасне, но су била опасна *дела* за која су Фигарове речи била имена — имена и ништа више. И што се више, и што се дуже не што забрањује, све се доцније мање и за краће време забрањује; јер је све слабији и мањи број оних који забрањују, а све јачи и већи број оних који се забрани опиру. „Насиље, насиље!“ то је оно што су помислили и говорили сви који су били дошли на представу, „и фриволни и озбиљни“, и они који су напољу чули за ову забрану; и то је био једини резултат забране.

Жеље су сад биле запете да пукну. Водрељ и син војводе Ришлија, војвода Фронсак, пишу Бомаршеу: „Ван *Фигарове Женидбе* нема спаса!“ И све оне жене с њима заједно... Пошто је (као у оној Базиловој тиради „о клевети“) разговор о Бомарше-овој комедији ишао с почетка „*pianissimo*, ниско по земљи, као ластва пред олују“, па после „путовао *rinforzando* од уста до уста, растући и надимајући се“, — сада се одједном „пропео, залетео, завитлао, ширећи свој лет, увлачећи у свој вртлог све око

себе, хујећи и грмећи“, док није, „благодарећи Богу, постао граја свију, јаван *crescendo*, свеопшти хор људи“ који, заједно с Бомаршеом, траже *једно*: представу *Фигарове Жениобе*! И три месеца после забране, овога пута на приватном добру Водрељевом, близу Париза, комедија би одиграна, приватно, али одиграна. „Бомарше је“, прича она мила и лепа сликарка, Г-ђа Виже-Лебрен, „био пијан од среће: трчао је на све стране као човек ван себе; и како су се многи жалили на запару, он није оставио времена да се отворе прозори, но је поразбијао сва окна, што је доцније изазвало напомену, *да је он двоструко разбио прозоре*“.¹⁾

Шта је ту могао сам Краљ? Још Лује XV рекао је, веле, неком молиоцу: „Ви на својој страни имате само мене; према томе, ваша молба нема изгледа на успех“. Међутим, од Луја XV до Луја XVI, протекло је „много воде испод мостова“, и то воде набујале и мутне, чија је висина расла сваким даном, као и плима обесне раздраганости у Бомаршеовим грудима. Кад је овоме један министар, поред других разлога зашто се не може допустити и јавна представа његове комедије, рекао последњи и главни разлог: „да *Краљ* неће“, — Бомарше му је одговорио: „Ако нема друге препреке, мој ће комад бити игран“. А другог једног пута: — „Краљ не допушта да се моја комедија игра. А ја вам велим да ће се она играти, па ма то морало бити у олтару Богородичине Цркве!“ — „Видећете“, рекао је најзад Краљ после извесног времена свом министру правде, де Мироменилу; „видећете да ће Бомарше имати више утицаја од мога министра правде!“... И кад је гроф де Бретељ дошао Краљу да добије одобрење, Краљ му га је дао. Фигаро је однео победу над Краљем. То је по стоти пут у историји, и тако ће и даље ићи стотину пута, кадгод и докле год краљеви буду допустили да право буде на Фигаровој страни.

¹⁾ *Мемари*, I, 147. — „Разбијати прозоре“ значи, у француском, у преносном смислу: „слободно, безобзирно се изразити“.

Краљу је још једина нада била да комад неће успети, да ће пропасти, „јер је сувише дуг“. — „Да, пропашке“, говорила је она неуредно гениална и духовита глумица тога доба, Софија Арну; „али педесет пута једно за другим“.

Софија Арну се преварила: комад је „пропао“ *седамдесет* пута једно за другим¹⁾, двадесет пута више но што је она предсказала; за оно доба сасвим изванредан успех. 27 април 1774 је био знаменити историјски дан кад је *Фигарова Женидба* први пут прешла преко позорнице Француске Комедије. „Људи из свих сталежа преплавише Бомаршеа прозбама за улазнице. Четрдесет писама стигоше за један сат, свако с истим обећањем да ће писац писма, из захвалности за ауторову љубазну наклоност, добровољно вршити своју дужност „клаке“. Најшаренија гужва, витезови великог ратног ордена Св. Луја и амали, стојали су сатима на каси пр д отварање позоришта; честите жене из грађанских кругова, војвоткиње, и тако даље, преноћиле су у облачионицама глумица, како би што поузданије сутра у вече добиле какво месташце поред најпознатијих куртизанки; најзад су стражари одређени да чувају улаз, били потиснути, врата разбијена; чак ни гвоздене ограде нису могле зауставити гомилу. Једва је половина од оних који су желели да уђу могла бити задовољена. У самој дворани, још пре представе, узбуђење је таласало масе... Сви су министри били на окупу; као и оба брата Краљева... Од пет и по после подне до десет у вече трајала је представа... Успех је (по сведоџби Гримовај) био *баснослован*... Од Молиерова доба није се у Француској био родио писац комедија који је такву моћ над публиком освојио“.²⁾ А Бомарше је сам говорио: „Има нешто што је луђе од мога комада; то је његов успех“.³⁾

1) Тачно: шездесет и осам пута, једно за другим, скоро без прекида. 2) Бетелхајм, *ib.* 488—489. Cf. Ломени, *ib.* II, гл. XXVІІ, А Раџ, *Le centenaire du Mariage de Figaro*, стр. 151, и d'Heylli et Marescot, *Théâtre complet de B.* 3) Прави је наслов комада: *Људи дан* или *Фигарова Женидба*.

У свима збиркама тога доба, та је представа једна од најпознатијих успомена осамнаестог века. После представе, вашар је био још већи. Књижевни успех се претворио у нешто више — или нешто мање, како схватате — у политички скандал, чија је хука одјекивала две пуне године. Низ, дуги низ памфлета, епиграма, песама, низао се непрекидно око ове политичке комедије, за Бомаршеа, против Бомаршеа. Тумачило се да је у грофици Розини представљена Марија-Антоанета. Одмах од пете представе, са четврте галерије бацани су у партер подругливи, сатирични стихови. Париски архиепископ објављује пастирско писмо против Бомаршеа, издавача Волтерових дела и писца *Фигарове Женидбе*. Један поп коме, вели он, „позив не допушта да иде у позориште“, баца анатеме на комедију коју, вели, сваки иде да гледа, на којој је досад био сваки амалин и свака праља, тако да су сад Фигаровим именом по Паризу почели да називају псе, мајке, коње. Али и они који грде, иду да виде комад. У Академији се држи свечана седница, на којој Сиар, у присуству шведског Краља Густава III, „жигоше“ ту непристојну, „индецентну“ комедију. Густав III, који је већ, као и Сиар, био на представи Бомаршеове комедије, честита на крају седнице Сиару, и шта више поправља га у његовом смислу, доказујући да комедија није непристојна, но дрска, да није „индецентна“, но „инсолентна“; али додаје да ће отићи „још једанпут или двапут“ да је види. И, ја се не бих заклео да, у то доба омиљеног преоблачења, онај поп „коме позив није допуштао да иде у позориште“ није, преобучен, присуствовао више пута анатемисаној комедији.

Али нашем Фигару ни то није било доста. Он потпирује успех, не да да се охлади; оптужују га да, богат као што је био, шаље паре у партер, да „шаље по двеста триста својих људи“ да крену чешће пљескање; то није доказано; али је истина да пред педесету представу објављује да је чист приход од ње наменио оснивању Дома за породиље; да спрема штампање своје комедије исто као што је спремао

њено представљање; да пише за њу дуг предговор у коме је брани од напада и обезбеђује њен успех. Јер он до краја остаје свој „импрезарио“ који, као амерички Барнум, прави рекламу за своју робу, организује рекламу, *поддржа* успех кад овај „малаксава“; јер скоројевић зна да се брз и велики успех *не може* постићи ни одржати без рекламе и сплеткарења, ни кад је заслужен, а камо ли кад није заслужен у размерама које скоројевић жели; јер зна да се репутација *прави* као што се прави дело, да се она изазива, и да је свет *badaud*, и да је *gogo*, да је његово да „блене“ и „верује“, а скоројевићево да растире пред њим своју робу на пазар и да му казује шта треба да верује.

Међутим, *Фигаровој Женидби*, за њен успех код тадашње публике и тако исто за њен успех код потомства, није било потребно рекламе; Бомаршеова се комедија одржала, и одржава и данас, кад су сви добоши, и таламбаси, и сва звона у која је Бомарше ударао умукла, и кад само из даљине звоне у листовима историје. *Фигарова Женидба* је најчувеније и најзамашније дело Бомаршеово и једно од најчувенијих дела француске књижевности, но *не* благодарећи шумној реклами пишчевој, која је пала само на терет пишчеве успомене.

Најчувеније и најзамашније, али не најлепше, не најведрије, не најбогатије поезијом. Није то више, ни издалека, онај весели, савршени *Севиљски Берберин*, онај златни сан једне летње зоре, сав окупан у пурпурној светлости; онај завитлани, добро склопљени комад у коме радња никад не застајкује, у коме живот тече и плуска „тако пусто раздраган, тако весео, тако срећан“ (да се послужим речима којима је Бомарше описао своју рођену младост)! Ако је исто поднебље — опет Севиља; шта више *Aguas Frescas*, замак Алмавивин на „Свежим Водама“, поље и парк, — то није оно исто небо, плаво и сјајно, са својим свежим лахорима и јутарњим мирисом; но је подне једног загушљивог дана давно превалило;

облаци су се навукли; и ветрић који овда онда свежије духне само јаче показује оморину која је све притиснула, оловну „оморину“, о којој говоре сви који су писали о комаду, а коју осећају и они који о комаду нису писали. Није то више она румена и досетљива Розина, онај млади, заљубљени Алмавива, онај услужни, насмејани чапкун Фигаро. Не; графици Розина је невесела, напуштена жена; Алмавива се „шуња“ око младих девојака на свом имању, и нарочито око живе и лепе Сузанае, „коморнице“, „прве собарице“ графичине, и невесте Фигарове; Фигаро је брижан, замишљен, сав напрегнут, не више да помогне Алмавиви да добије Розину, но да од Алмавиве сачува своју рођену жену. Не судите о комаду по Моцартовој *Свадби Фигаровој*! Ја сам могао, говорећи о *Севилском Бербери*ну, помешати Бомаршеову комедију с Росинијевом музиком, јер се оне преплићу као две гране истог ружиног бокора. Дапонтe је морао кресати по трновитој шуми *Фигарове Женидбе*, док није покупио ону руковeт цвећа коју је у њој могао набрати; а Моцарт је тај вешто склопљени Дапонтeов либрето преплео, прожео и озарио својим кристалним мелодијама, испунио својим чедним осећањем чистим као бистра вода, — и својим златним хумором. Између Бомаршеова комада и Моцартове опере мост је поломљен. Бомаршеов комад *није* весео. Ја се нисам смејао ни кад сам га читао ни кад сам га гледао. (И да вам одмах узгред кажем: од сада, и у Бомаршеовом животу и у овој расправи, смех више неће бити „елеменат“ тога „вечито весела човека“; све што остаје, све је само тешка збиља). Узалуд се у *Фигаровој Женидби* призори одмењују као у калeидоскопу, бескрајно многи и шарени; узалуд је заплет — и сто ситних заплета око њега — непрекидан; узалуд Бомарше просипа боју на све стране, — на декорације у којима се комад игра, на одело лица која играју, на златну престону дворницу, на галерије украшене цвећем и полиелејима, на павиљоне и киоске у парку осветљене лампионима, на извезене ливреје момака, сребрна пуцета и бојене гајтане се-

љана и сељанака, на (како сам Бомарше каже) „изванредно богату шпанску одећу“ Алмавивину, на Керубиново „сребром извезено бело одело, плави плашт, и шешир искићен шареним перјем“, на Фигарову „свилену мараму око врата и црвен појас око паса“. Узалуд се на позорници одмењују сваки час поворке ловаца, општинара, судија, и разне церемоније, и плесови бујнога *фанданга*; узалуд је Бомарше метнуо *две свадбе* на позорницу, и комад сав проткао песмом и свирком, — и прави шале и натерује Сузану да се смеје; — све је то боја без слоја, без дубине, и смех без одјека; и комад остаје невесео. У оном призору другог чина у коме се Сузана обешењачки затвара да превари Алмавиву и спасе Керубина (који „узише“ за Розином), Бомарше заборавља да Розина има разлога бити у самртном страху; она је „збуњена“, „поплашена“, и плаче „склапајући руке“. Шале ту падају мртво рођене. Розина у једном тренутку каже: „Насмејали сте ме, а мени није до смеха“. То каже и гледалац и читалац.

И кад сам на манама — не само да *Фигарова Женидба* нема оне ведре, поетске веселости *Севиљског Берберина*, но — да говорим као Немци — нема ни оне „непосредности“, оне спонтаности у измишљању, која једина даје истину, јединство, и одржава меру и поетску вероватноћу. Писац *хоће* да се допадне, он *хоће* да буде духовит; он је то доиста, и у врло високом степену; али је он то сувише; ми осећамо да је све то намерно. И онда, као што каже Гетеов Тасо:

Man fühlt die Absicht, und man ist verstimmt;

„ми осетимо намеру, и остајемо нерасположени“. У намери се губи искреност; намеран смех, намеран плач, намерна духовитост, намерно стварање, стварање је *invita Minerva*, „против воље Минервине“; оно се одвојило од оних дубоких извора, отргло се од дубоких природних корена из којих долазе прави сокови, који чине да се цвет расцвета у свим својим бојама, свеж, росан, природан. Бомарше, у целом комаду

намешта; све је у комаду намештено и хладно загрејано. Никад му није доста измишљања; природни ток који би се раширио у широк, снажан призор, он сам заустави, окрене у страну или укрсти новом „инвенцијом“: лица се мимоилазе, затичу, беже, враћају изненада, затварају, испадају из убаха, скачу кроз прозор: преоблаче се, крију иза наслоњача, хватају се по мраку, — сваки час, од почетка до краја комада. *Севилски Берберин* има четири чина, пет лица, и по пет шест призора у чину; *Фигарова Женитба* има пет чинова, петнаест лица, и по двадесет призора у чину. Измишљања, ситних измишљања, има толико, и она се тако одмењују и укрштају између себе, да комад нема *једног тока*, главног тока, ни главног интереса; гледалац не види куда се иде; у пркос свем том трепету и покрету комад стоји — тапка на месту. Конац који везује те небројене и немирне призоре тако је танак *да све изгледа дигресија*; комад је разбијен у тисућу ситних кристалића који светлуцају непрекидном игром одбласка, али замарају очи и пажњу, као ватромет; ватромет, стварно, али најпразније естетичко задовољство, јер за њим нема *душе*.

Ко иде за ефектом, он губи ефекат. Идући за једним јединим, чисто спољашњим циљем, он губи надзор над собом. Онај поуздани свежањ способности које стварају и мотре на стварање, растура се, и све слабости пишчеве или уметникове изиђу на површину. Испод, оштрим сребром извезене, светлуцаве копрене духовитог, заједљивог, аристофанског комада, помаља се онај неискрено плачевни пучанин Бомарше кога смо познали у мелодраматичној *Евгенији* и у *Грешној мајери*: „открића“, разнежавања, сузе, у најсузнијем стилу Лашосеове „сузне комедије“! Фигаро на крају трећег чина открива у Марселини своју матер; и то у Марселини, у жени која дотле парницом хоће да га натера да је узме за жену! Марселина и Сузана падају једна другој тронута у наручја. Бартоло је „разнежен“; Марселина говори „као у заносу“; Фигаро је „разнежен“ — и „плаче“; тако гласе саме пишчеве

напомене. „Стани, драга мајко! стани! Да не желиш да се моје очи истопе у воду, окупане првим сузама за које знам?... Моје су сузе од радости... Осећао сам како ми теку кроз прсте; погледај!“ И кад је рекао: „погледај!“... он је мајци доиста показао „своје раширене прсте“ (како гласи Бомаршеова напомена), кроз и низ које су у тако неочекиваном обиљу цуриле сузе Фигара, некадашњег „Севиљског Берберина“.

И помаља се онај други Бомарше, писац оних писама која се чувају у Британском Музеју у Лондону, онај Бомарше о коме је његов биограф Гиден еуфемистички казао, да се у њему „и нехотично увек разгоревала ватра у женском друштву и близини“. Ја знам, као и ви, да је еротика била једно опште обележје осамнаестог века, и познајем романе и приповетке Лувје де Кувреа, Лаклоа, Кребиљона Млађег, „и другова“; и знам, и признаћу вам, готов да на своју главу примим све громове моралиста, да ми цела та књижевност, и ако и сувише „забиберена“ и „запапрена“, не вређа ни естетичка ни морална осећања. Али све је то у тим делима било у складу с књижевним родом и општим тоном њиховим, и било је, још како тако, здрава чулност. У Бомаршеовом Анђелку-Керубину „разгоревала се“ она иста „нехотична ватра“ Бомаршеова „у женском друштву и близини“ у његовој *тринаестог* години; а то је мало рано! „О, Сузана“, каже тај дечко коме још стоји једна кап млека на његовом носу, (говорећи о Алмавивиној жени, графици Розини); „О, Сузана, ја се не усуђујем усудити се, *je n'ose pas oser...* О, како си ти срећна! ти је виђаш свакога тренутка, говориш са њом, *облачиш је јутром, и свлачиш вечером, чиоду по чиоду...*“ А графици и Сузана обилазе око њега, карају га тобож, називају дететом, врагом, малим спадалом, али нежно нежно; и карајући га графици одузима од њега траку и меће је „у своја недра“, а Сузана га милује очима — па руком. Оне њега свлаче и облаче, чиоду по чиоду. У том невероватном призору у коме га за светковину преоблаче у девојчицу, оне га обе облапорно гледају;

Сузана говори о његовим „дугим подмуклим трепавицама“, узима га за браду, па му каже: „Јесте ли чули, не смете бити тако лепо!... О како има беле мишице! као девојка! беље но што су моје! Погледајте само, госпођо!“ Али госпођа је изгубила вољу да призор дели са својом првом собарицом, и суревњиво, „леденим тоном“, наређује јој да изиђе из собе и остаје сама са „анђелком“; тада између графице и Керубина настаје призор, беспрекоран у тону и држању графичином, али пун обећања за будућност ове од мужа занемарене жене. Ово је не само еротика, него перверсна, старачка еротика; — Керубин је књижевни и уметнички друг оне девојчице која на оној лепој, врло нежној, и врло нездравој слици Грезовој, *Разбијени крчаг*, држи крчаг на свом крилу. Разумејте наслов слике како хоћете! Пресићеној другој половини осамнаестог века овакве су се ствари могле допадати. „Зар нису“, вели Бомарше у предговору свога комада, — „зар нису наше госпође у ложама просто лудовале за мојим пажем?“ Тим горе по њих! А кад је тим горе по њих, онда је тим горе и по Бомаршеа, и по *Фигарову Женидбу*!

Али сад преврнимо другу страну!... Какав сјај, колико богатство духа, колики историјски значај ове замашне комедије! прве аристофанске комедије после Аристофана, прве после две хиљаде и двеста година! Како је природан био утисак који је она учинила и морала учинити на своје савременике! Већ и она лажна „сузна“ сентименталност, и она болешљива еротика, нису за укус осамнаестог века биле тугаљиве као за онога који воли Гетеову *Ифигенију*, Мопасана, *Воденицу на Флоси* и *Рајн и Мир*; све оно остало — Бомаршеово новотарство, његов дух, његово опозиционарство, његова борба за политичка права посред феудализма — морало је учинити, не исти утисак као и на нас, но много већи, несравњено већи, јер је драж новине врло велика, а драж праведне политичке побуне још много већа. Шта за нас значи, као новина, једна комедија стара близу сто педесет година? А политичка драж гине с приликама

које су дело изазвале; — кад је октобра 1871, после Париске Комуне, *Фигарова Женидба* била поново давана, она је „промашила“ успех, из истог узрока из кога је пред Француску Револуцију успела... Али за Бомаршеове савременике, шта је она цела значила.

Замислите неку комедију седамнаестог века, па је поредите са *Фигаровом Женидбом*. Узмите, на пример, Молиеровог *Човекомрца*: — пет мирних чинова, без радње и заплета у обичном и правом смислу те речи; у *стиховима*, дугим, мирним стиховима; једна декорација кроз свих пет чинова, тако звани „салон“, исти за све комаде; лица носе безлична грчка имена, Алкест, Филинт, Оронт, Клитандар, Селимена, Елианта, Арсиноа; она стоје, или седе, симетрично распоређена, или у полукругу, и разговарају, правећи анализе себе или других, развијајући мисли, дебатујући по логичним правилима, с уводима, развијањем, и закључцима, у тирадама од двадесет, тридесет, или четрдесет стихова; — цео комад би могао бити одигран у наслоњачама, да се ниједно лице ни једном не дигне, ни једном не помакне, ни један гест не учини, и да комад ипак остане природно одигран. А сад се сетите како према овоме изгледа *Фигарова Женидба*: комад у прози, одговори од једног и два ретка, нервозни, заоштрени; људи са својим рођеним именима, живи, узнемирени, који беже, сакривају се, скачу кроз прозор, уплетени у сто ситних заплета, у шареним процесијама, са свирком и песмом, у декорацијама које се непрестано одмењују, у замку од собе до собе, у парку, — и ноћу, при светлости буктиња и лампиона, међу киосцима и кестенима парка, где се лица прерушена у међусобно позајмљена одела траже, налазе, „бркају једно с другима“, док се цела та шарена фарандола не расплете тек у последњем приказу петог чина. Додајте, да место кадионице којом Молиер сваком приликом и неприликом, на коленима, кади Лују XIV, Бомарше држи швигар у руци, и да дијалог ври политичким алузијама које би, да их је могао чути, усправиле гњевно „Краља-Сунце“ у његовом гробу, са

замахнутим јупитарским скиптром у његовој руци. И додајте да је овде Бомарше успео да, поред новина које је увео, да и синтезу свих дотле измишљених врста комедија; да све старо „подмлади“; да „потпунце преобрази сва предања, слије све врсте комедије у једну — комедију „заплета“, „нарави“, „карактера“, и тако звану „вишу комедију“, ¹⁾ — то јест комедију вишега стила, која има да служи не само забави, но и поуци, мислима. Бомарше је тим комадом заорао и посејао нову бразду, која је у деветнаестом веку уродила богатом жетвом, и књижевни историчари као Тен, и драмски писци као Дима Син, прогласили су га ништа мање но „гениалним творцем нове, друштвене комедије“. „*Métier d'auteur, métier d'oseur*“, рекао је сам Бомарше; „занат је творца занат борца“, борца за ново.

Па дух, који је раскошно просут по овој комедији! Ја нисам крив, крив је Бомарше, што ја морам још говорити о његовим врлинама; преврните у осталом лист, па ако вас ово не занима, тражите оно што ће вас више занимати. И у осамнаестом веку, ова је комедија, не једна од најдуховитијих комедија, но један од најдуховитијих списа. Од првог разговора Фигаровог са Сузаном, у првом приказу првог чина, па до завршних реченица петог чина, до последње строфе у песми на крају комада, све врсте духа — ми немамо ни речи за њих —: брзи одговори, доскочице, тук и утук, досетке, оштроумни обрти, збијен здрав разум, мудра мисао заоштрено казана, шаљиво заједање, завијено подметање, пецкања, искрице стила, варнице које пеку, зуб који уједа, нокти који гребу, бич који шиба, оштрица која пара, све те врсте духа — и још једна, коју ћу мало час поменути — светлуцају, пуцкарају, праште у диалогу на све стране; као електричне варнице под прстима, жабице под ногама, ватромет пред очима, из виртуозне руке највештијег пиротехничара. Духа има и сувише у овој комедији, „развратно

¹⁾ Ломени, *ib.* II, 338 сл.

много“, рекао је један духовити критичар. Бомарше је можда први који је у позоришне комаде увео тако зване *mots d'auteur*, духовите речи лично пишчеве; не духовите речи његових личности изазване ситуацијом, него духовите речи које су зато ту да оките диалог, да буду ефект за себе. Оне су, у вези с драмом, психолошка и естетичка мана: ни најдуховитија реч не треба да је само „прилепљена“, „*plaquée*“, као на уметничком посуђу плочице од благородна метала на неблагородном. Код Шекспира нема „пишчевих речи“. Али за себе узете — зар су адиђари по себи мање лепи и драгоцени зато што их је сујетна рука наопако просула по целој хаљини, и где им није место? Скинути, извађени, покупљени у шаку, они се сјају свим сјајем и бојама својим. Њих је Бомарше просто немилице, — „развратно“ — посејао по својој комедији... И, поред свих тих врста духа, она коју сам вам обећао накнадно поменути, и која и јесте и није дух, коју је још теже дефинисати, и коју досад нисам нигде нашао дефинисану. То је неки општи и живи *тон* конверсације францускога доброга друштва осамнаестог века. Пирон је можда био најдуховитији Француз тога доба, али он није имао тај дух, јер се, ни душом ни телом, није никад умео привићи изгледу, тону и понашању тога доброга друштва. Та конверсација о којој говорим добија своју драж, у основи, од сукоба на мисли брзог, нервозног, сувише осетљивог и понекад раздражљивог француског темперамента — са добрим васпитањем, које га ублажава и *побеђује*; али тако да увек поред победиоца осећаге и присуство побеђенога. Жене тога века су најбољи примери, *њихова* конверсација даје најбоље примере; то вам је, као што рекох, нека недефинисана смеша од неке живости, брзине, присуства духа, агресивне смелости, лукаве одбране, софистичке логике, довитљиве убедљивости (кад немају право), и углађености доброга васпитања; разуме се, све у изразу, у језику, јер је овде реч само о *стил*у разговора. Ефект је суптилан, пикантан; речи избијају као мехурићи шампањског

вина; губе се, лаке, као пена на њему, и пецкају као оно само — кад је „трипло суво“; играју се, преплићу, расплићу, трепте, светле, и греју, а не пеку, — као ватра иза стакла. Приповетке и романи духовитих писаца тога доба пуни су тих лепих разговора; али граfiца Розина и Сузана не само да су међу првима дале обрасце за њих, но су од прве биле у њима савршени вештаци.

Најзад последња особина која је Бомаршеовом комаду донела његов велики, његов огромни успех; која је и мане комада потопила у громорадно пљескање, то је „бунтовништво“ комада, то је Фигаро политичар, Фигаро представник и бранилац трећег (и четвртог) сталежа, Фигаро побуњеник против немогућног стања које су, разоравајући, створили племићи, високо свештенство, и камарила; против оног мора од зала и неправда које су се, као пред кијамет, сручиле на главу француског народа; против злоупотреба небројених и од свих врста, против феудалног система и апсолутног краљевства, против племићских и других паразита, против „куповног“ и поткупљивог правосуђа, против војске као оруђа краљева и кабинетских министара, против самовоље полицијске и „писама с печатом“, против фаворизма, против расипања, против ограничења личне слободе и слободе мисли.

Али овде би требало да испишем половину комада и целу Фигарову улогу! Од почетка до краја, комад је двобој између Фигара и Алмавиве; — ја наводим њихова имена по реду стварне моћи и старешинства. Све што Алмавива спреми, Фигаро разбије; куд Алмавива коракне, он се заплете у препоне и замке које му Фигаро намешта; што год Алмавива каже, Фигаро поклопи, иситни у комадиће, рашчупа у прамичке; и онај који остаје хладан, није велики господин, граф Алмавива, но његов „слуга“, Фигаро. „Побеснећу“! каже „на страни“, гњевно и кроз зубе, Алмавива; а Фигаро остаје хладан, дрских уста и очију, које гледају нетренимице у господара; док овај, посрамљен и бесан, у себи признаје: „Хуља

од фукаре, збуњује ме; препире се, узима маха, спу-
тава, стеже са свих страна“...

Алмавива окреће разговор на другу страну; иро-
нично вели Фигару, који се задоцнио: „Волео бих
да знам шта је господина задржало, те не долази на
мој позив“? Фигаро одговара да се „пресвлачио“. —
Алмавива: „Слуге се у овој кући дуже облаче но
њихови господари“. — *Фигаро*: „Јер немају слугу да
им помажу“. — Алмавива попушта, показује старање
о Фигаровој кариери, нуди му да му изради место
у државној служби, у којој ће напредовати ако буде
имао карактера и памети. „Карактера, памети“! од-
говара Фигаро; „ви се, господару, мојој памети ру-
гате. Треба *немајти* дара и пузити; и онда се све
постиже“. Кад, најзад, Алмавива, изгубивши стрпљење,
пређе у напад, и упита Фигара „зашто има увек нечег
сумњивог у свему што ради“, и вели му „да има
страшну репутацију“ — Фигаро дигне главу и пита
од своје стране: „А ако ја више вредим од свога
гласа?... *Има ли много високе госпoде која могу то
истио о себи рећи*“? Бесан, али уздржавајући се,
Алмавива „леденим тоном“ пита Фигара: „Хоћете ли
ви, мој витеже, одговорити на моја питања“? а Фи-
гаро, „хладно“: „Ех, господару, а ко би ме тога могао
ослободити? Ви овде господарите нада свим, осим
над собом“. „Осим над собом“... плане Алмавива;
„не, кад би било могућно да нешто још јаче распали
мој бес, то би била ова његова неискрена мирноћа.“
А Фигаро бунтовно одговара: „Јесмо ли ми војници
који убијају и гину за интересе које не познају?
Ја, ја хоћу да знам зашто се љутим“.

Тон се пење, Фигаро-Бомарше замахује све јаче,
описује све шире кругове, шиба све злоупотребе
редом, које данас зна само историчар, а које су
знали, силно осећали и саосећали сви гледаоци прве
до седамдесете представе; Бомаршеов је комад рек-
визиторија *in regula*, најпотпунија у сажетом облику
која нам је остала, — и, како тачна! зна само исто-
ричар, — против *Сшаре Уйраве*.¹⁾ Партер и гале-

¹⁾ Ломени (*Op cit* књ. II стр. 332) вели поводом Фи-

рије, и многе ложе, — слушале су је напрегнуто, са симпатијом, с ватром, с одушевљењем; све класе, честити људи који су свој век провели радећи за добро другог и земље, а којима су то власници враћали презирањем или охолом увредама; писци по чијим леђима су, као по Волтеровим и Бомаршеовим, често играле батине по наредби незадовољних племића; напредни људи који су желели реформе за добро народа и државе, међу којима је било и благородних (или само напредних) аристократа (од Фенелона до Мирабоа); напредне аристократске жене; добре грађанке чији су мужеви, браћа, синови, страдали од „правосуђа“, искусили „писма с печатом“ и познали Бастиљу, — или су осећали да је могу познати, јер *hodie mihi, cras tibi*, „данас мени, сутра теби“; напослетку, политички спекуланти, смутљивци, амбициозни завидљивци, најнижи у овом друштву, али вазда многобројни у друштву у коме је неред завладао; сви ти људи имали су жарку жељу и задовољство да „неколико сати слушају своје најтајније мисли, своја гесла и своје намере у овом највећем и најсмелијем пригодном комаду“.

Тон се пење, рекао сам; са њим и одобравање публике. Громорадан пљесак заорио се кад Сузана о „занимању двора“ каже: „Веле да је то врло тежак занат“, а Фигаро одговара: „Примати, узимати и искати: ето његове тајне у три речи“. Затим је одјекнуо смех кад Алмавива, судећи у свом двору

данашње злоупотребе не могу ни сравнити с онима из XVIII века“. „Никакво поређење није могуће. Ваља се само сетити да је под Лујем XV, један министар, војвода де ла Врилиер, терао бестидност дотле да је својој љубавници допуштао да за паре продаје наредбе о апшењу, с местом за име остављеним празно, — и потписане руком Краљевом“. — Тако је чинила и Маркиза де Ланжак. „Писма с печатом“ продавала су се често за циглих десет ливора; толико се ценила слобода људи, које су други људи желели, ради својих најнижих интереса, да метну с друге стране тамничких врата. Паре, узимати паре, грабити их на све могуће начин, и на најстидније, просити их и отимати, то је био један од главних послова тадашњег племства и двора.

парнице свога округа, између осталогa решава спор између једног племића и једног младог драматичара, о својини комада који су тобож заједно написали: „Наређујемо да племић да своје име, а песник свој дар“ Грохот и смех, кадгод се појавио бедни и замуцкујући судија Дон Гузман Бридоазон, — погромак Раблеовог Бридоа, који је к цком решавао парнице.¹⁾ Па опет плескање, и незадовољан ромор, кад Алмавива помиње Уредбе и Одредбе власти, а Фигаро додаје: „ — увек милостиве за велике, немилостиве за мале“; и мало доцније, кад Алмавива одбија да узме у претрес једину поднесену оправдану жалбу, жалбу једног од оних изгладнелих тежака француских коме „харачлије“ хоће незаконито да отму и последњу прњу коју има на себи; па даље, кад Фигаро помиње злоупотребе ценсуре: „Пошто не могу дух да понизе, они му се свете прогонећи га“, — злоупотребе фаворитизма: „Хтедоше да ми даду неко место, али за несрећу ја сам био за место подесан: тражио се човек који уме да рачуна, место припада једноме који уме да игра;“ — самовољно апшење и Бастиљу: „Гладан, ја покупих сву своју снагу; — бејаше се покренуло питање о природи богатства; па како није потребно имати ствар зато да о њој умудјете, ја напишем нешто о вредности новца и његовом *netto* приходу; одмах сам затим имао прилике да видим, затворен у колима, како се преда мном спушта покрећни мост једне тврђаве, у коју уђох остављајући за собом сваку наду и слободу“.

Све грчи и све безобзирнији су напади Фигарови, и све узрујанији гледаоци; стварно, ако не формално, он их позива на буну. Бартоло му каже да пази, — „да мудар човек избегава сукобе са великима“, а Фигаро му подигнутим гласом одвраћа: „Ви, међутим, не заборавите да је човек којегa знају као плашљива остављен на вољу свих хуља!“ и довикује Базилу који се лично буни против његове

¹⁾ Гузман, читај Гоезман (како је у првом рукопису и стајало). *Brid'oison*, у популарном језику, значи „шмоклан“.

дрскости: „Да ниси случајно кнез, па да морам да ти се улизујем? Отрпи истину, лоло, кад немаш чиме да платиш лажљивце“! Кад Фигара, за време судске седнице, писар пита „ко је и чиме се занима“, Фигаро одговара, на велико изненађење свију: „Племић!.. Да је небо тако хтело, ја бих био кнежевски син“. Па онда се одједном дохвата Двора, Краља, завијено завијено, али би требало бити слеп или глув, па то превидети и пречути: „Од гладнога освајача који би, моја мала“! — говори он Сузани — „прогутао целу земљу, до мирнога слепца кога води његово псето, сви су играчке Усудове ћуди; још је слепац са својим псом често боље вођен, мање обмањиван у својим изгледима, но онај други слепи са својом околином“. Напоследку затрешти — *mirum spargens sonum* — и онај његов фамозни монолог у петом чину, који смо и ми већ више пута помињали у овим редовима, у коме, најзад, Бомарше-Фигаро још једном, али као у збијеном свежњу, довикне изрођеном племству све протесте демократије, све захтеве трећег стајежа, сву његову свест о својој вредности и снази, све његово поуздање да ће освојити положај који му у друштву припада. Урнебесно клицање је ту пратило Фигарове речи кад је, седећи у помрчини парка где је вребао Алмавивин заказани састанак са Сузаном, устајући најпосле нестрпљиво с клупе, гњевно и громко, широм позоришта, довикнуо: „Не, господине грофе, нећете је добити... нећете. Зато што сте велики господин, ви мислите да сте и велики ум!.. Племство, богатство, висок положај, звања, све вас то чини тако охолом! А шта сте урадили за толика добра? Потрудили сте се доћи на свет, и ништа више; иначе доста обичан човек! Док ја, сто му громава! изгубљен у гомили без имена, ја сам, да само жив останем, морао више знати и рачунати но што је за ово последњих сто година било потребно да се влада свом Шпанијом!.. И ви хоћете са мном да се хватате у коштац“!

„Шпанијом“ — читајте: Француском...

Две године дана комад остаје тако на репертоару, и две године дана, на свакој новој представи, нове гомиле долазе да слушају ове бунтовне речи, ове позиве на буну: цело насеље престонице, провинцијалци који долазе послом у Париз, и који са собом односе у провинцију одјеке ових крилатих речи, и успламтела осећања која су им на представи испунила груди и задишала главу. Било је као да је Бомарше сваком од својих гледалаца дао буктињу и угарак у руке.

Разуме се, ништа не би било погрешније но мислити да је *Женидба Фигарова* била та која је отворила француском народу очи, запалила пожар, и „срушила Бастиљу“. Све што је Бомарше рекао, рекли су пре њега многи други писци, и знатнији, и мање знатни но он. Погрешно је, неисторијско, непрагматично, сасвим једнострано, чак и оно мишљење, које толики заступају, да су књижевници, и тако звани „филозофи“, и писци уопште, били међу главним узрочницима Револуције. *Зла* која је народ трпео, и која народи трпе, *једини* су узрок превратима; писци су само „говорници“ народа, његови „тубачи“, Оне добре главе чије су очи виделе преврате и посматрале њихово рођење, знали су те ствари боље од кабинетских историчара, којима слова не даду да виде ствари. „Француски народ“, говорио је Мирабо, „био је припремљен за Револуцију много више свешћу и осећањем својих зала но напредовањем просвећивања“. Окорели ројалист Мале-ди-Пан, који није марио „филозофе“, пише: „Независно од подмуклог рада филозофа, и без њих, Револуција би у сваком случају букнула у Француској“. А маркиз де Сегир, зацело непристрастан сведок савремених догађаја и расположења, вели у својим *Мемоарима*: „Заиста је сувише лако и удобно свалити једино на филозофе одговорност за страховито напредовање револуционарних идеја у другој половини владе Луја XV“; узрок њима је био у политичким недаћама, злоупотребама и срамотама Старе Управе, „у распаду и моралној анархији старог друштва у Француској; странка филозофа је, кад је дошао тренутак, само дала

вође, cadre, и доктрину“... Али да оставим ту узалудну кавгу с историчарима на страну; — Бомарше није, дакле, био ни први ни једини који је те превратне мисли бацио у народ. Али оно што је било његово, то је да је он те мисли рекао на свој духовити, заоштрени, блистави начин; што је умео да их искује у ситне, убиствене реченице које, као стреле, лете лакше и погађају сигурније но тромија артиљерија сатиричних романа и политичких расправа; што је умео да их задржи пред светом пуне две године, натерујући га да их слуша без престанка, увек исте, понављане дотле док се и у најтврђи метал и у најотпорније мождамо ткиво нису дубоко урезале; што је, поврх свега, имао ту надмоћност над другима да те мисли баца *с ѿозорнице*. Замислите шта то значи: жива реч, — не она коју читате сами у соби, у себи, самом себи, одвојени од спољашњег света, без симпатичног додира са њим, са по нужности тихим осећајима, која се не пале на туђим, нити се туђа пале на њима; то је једна свећа која би могла да запали тисућу — а ове, затим, друге тисуће — а сама, мирно, као једна догорева. Не, но жива реч, из живих уста глумчевих, гласно казана, са осветљене широке позорнице на којој се призори дешавају као у стварном свету, пред тисућом гледалаца у исти мах, који сви седе један поред другог, лакат до лакта, лице до лица, на галеријама, у партеру, у ложама, — и сви слушају заједно, и знају да то што они чују чују и сви остали и, благодарећи магнетској симпатији која се рађа међу људима у великим скупинама, сви једно мисле, и једно осећају, заразно, и сваким часом све храбрије. Један другом даје храбрости, а свима заједно даје храбрости осећање да се све то говори јавно, да се није могло, не може и не сме забранити, да је *допуштено* тако мислити и осећати. *Сада* су оне тисуће свећа запаљене; и сваке вечери се на њима пале нове тисуће. А оно што је било допуштено мислити и осећати, то нису биле „реплике“ једне „сатиричне комедије“, но је то био отворен позив на буну, јавно подстицање на преврат. На тај начин је

једно књижевно дело једног скоројевића, једног *parvenu* (али овога пута употребљавам ту реч у њеном добром смислу, у значењу које јој је још давано у осамнаестом веку, у смислу човека који је својом рођеном снагом успео да се подигне и прегаетао да обара незаконите бране да би освојио место које му припада [у друштву]) — тако је, велим, *Женидба Фигарова* постала историјски догађај, била један од најзнаменитијих политичких списа у веку Монтекија, Волтера, и Русоа, књижевно дело које ниједна политичка историја, ниједна историја Француске Револуције не пропушта именовати као један од најнепосреднијих потстицаја за последњи преврат у коме је, као у неком катаклизму, на трагичан начин, пропао цео вековни стари ред. Сиромас Лује XVI видео је боље но други кад је, као што смо горе чули, рекао да би пре но што се допусти представљање *Фигарове Женидбе* требало прво наредити да се сруши Бастиља — она иста тврђава у коју је Фигаро ушао „остављајући за собом сваку наду и слободу“. Речи Луја XVI биле су пророчке; и историчар не може без дубоке туге, ни без језе, да се сећа њих и тог човека пуна добре воље који је „са Г. Тиргоом био једини који је волео свој народ“. Али су историјски закони неумитни. Две године је, као што рекох, Бомаршеова комедија остала на репертоару; само три године после тога Бастиља је срушена, али не по Краљевој вољи; а нове три године доцније целат је у испруженој руци показивао окупљеној гомили једну главу, некад крунисану петстолетном круном Светога Луја, а сада одрубљену направом Д-ра Гилотина.

Тако смо, дакле, и поводом Бомаршеових књижевних дела, видели да Бомарше остаје свуда исти, и у свом животу и у својим особинама. И у књижевности је Бомарше онај исти човек кога смо познали свуда до сада, врло даровит, пун духа, са сувише активним и чулним темпераментом, пријатељ новине и способан да је пронађе и изведе, умешан,

велики пријатељ сплетке и рекламе, вечити и велики опозиционар.

Овом последњом констатацијом, „систематична слика његове моралне и књижевне физиономије“, коју сам у почетку обећао, довршена је. Да ли је истина да се о Бомаршеу не може систематично говорити? Је ли илузија? али мени, напротив, изгледа да је Бомарше сав систем, — јединство, логична, психолошка и морална доследност. Рођен здрав, врло даровит, активан; у породици из „ситнога грађанства“, без однеговане отмености једнога кућића, он је у осамнаестом веку морао бити оно што је био; и цео његов живот и све његове особине, његово напредовање, његови разгранати послови, његова парничења, његова жеђ за богатством и његово богаћење, његов прилично „помешани“ карактер, његова љубав према реклами и сплетки, његова чулност, његов дух, његова тежња да се огледа и у књижевности, његови успеси и неуспеси у њој, његова воља за новином и за свим новинама, његов дух опозиције, и потоње „револуционарство“ о коме говори Сент-Бев и које смо мало час добро видели, — цео тај живот и све те особине мени изгледају систематични, логично доследни, као живот и особине којег било другог писца, као живот и особине Сент-Бева, који је спорио могућност да се о Бомаршеу говори систематично. Ми смо по оном латинском хексаметру исписаном на челу ове расправе, претресли све „околности“ (осим последње, *quando?*, коју смо само овде онде додирнули) које Стара Реторика предвиђа за потпуну обраду неке теме: „личност“, „чињенице“, „место“, „средства“, „побуде“, „начин“, и „време“. Све смо нашли у складу једне с другима, све у зависној вези једне с другима. Оне су, по себи, већма разнолике но код већине других писаца светске књижевности; али то је само веће разгранавање једнога стабла, које увек остаје једно, и чини систем са својим границама као и свако друго. Бомарше је, по мом мишљењу, тако систематичан да се цео може свести у формулу од две три речи, која га целога садржи, са

целим његовим животом и свима његовим особинама; и за доказ овога мога уверења — тачног или нетачног, то има читалац да пресуди — ја том формулом хоћу да запечатим, на дну листа, овај психолошки портрет Бомаршеов. Бомарше је: *даровитиј скоројевић осамнаестог века.*

Остало би, да бисмо одговорили и на последње питање нашега хексаметра (*quando?*), да портрет сарадника Париса-Дивернеа, оца Керубиновог, и духовитог новатора и револуционарног писца *Мемоара и Фигарове Женидбе*, метнемо у његов оквир, у његово доба и средину, и поставимо на широко залеђе осамнаестог века.

Kosica D. J. J. J.

VII.

Али ко ће тај лепи, пуни и значајни век представити како ваља у оваквој расправи, која је посвећена само једном једином сину његовом? Четири петине њене дате су том једном човеку; ко ће на једној петини дати значајне црте тога века и довести их у везу са тим човеком? Јер ја *зашто* треба да говорим о осамнаестом веку да бих показао, не само колико је правилан био развој Бомаршеова карактера и живота, но и то колико су правилни односи који постоје између њега и његова доба, колико су његове особине и његов „тип“ зависили од средине, од века у којем се родио, кретао, борио, и у којем је умро, у последњој години тога века, 1799. Све је правилно и систематично у Бомаршеовом животу и раду, и ја бих био крив, а не психолошка физиономија Бомаршеова, кад се то не би видело и у овом последњем одељку, у коме имам да дам, у кратком нацрту, значајне белеге тога века.

Сјај, незапамћен сјај, то је што можда прво падне у очи историчару тога века; богатство, златна и сребрна река, која храни живот виших сталежа, диже њихове палате, плаћа уметнике који те палате и цео живот украшавају свима мађијама уметности. Уђите у Версаљски двор, то право чудо људске воље и руке, подигнуто по једној наредби монарха, као на знак чаробне палице, на месту које је пре тога било пустиња, песковита равница и без воде, а на којој се сада диже једна варош од палата, са „алејама“ гениалних архитеката, Левоа и Мансара, са краљевским дворцем у средини, чија фасада мери шест сто-

тина метара и гледа са својих четири стотине прозора на баште и парк, од којих нема величанственијих на свету, који су ремек-дело чувене „француске баште“ и њеног архитекта Ленотра. Вода, где је није било, плуска са свих страна у фонтанама, водоскоцима, каскадама, преко белог и обојеног мермера, посред небројених статуа, између ваза од олова или позлаћене бронзе, из руку Бушардона и Жирардона, посред колонада, киоска, малих храмова, „дворана од зеленила“, „простирака од траве“, све даље и даље, преко „Великога канала“, до Великог Трианона који је подигао Мансар, и до Малог Трианона који је подигао Габриел!

Кад уђете унутра, у двор, очи се још више збуне од сјаја, шаренила, и лепоте. Прво Капела, у пребогатом, и ипак чистом стилу, од Мансара и оног Роберта де Кот који је у „дому Тулуском“ војводе де ла Врилиер саградио једну од најлепших дворана Француске; па мермерни степени; па тремови од белог камена, опет од де Кота; па онда онај дуги низ величанствених дворана које су Версаљ прославили и начиниле га угледом за толике друге краљевске дворе: дворана „Обиља“, дворана „Херкулова“, „Венерина“, „Марсова“, „Дианина“, „Меркурова“, „Аполонова“, — док се пред вама не отвори јединствена „Галерија Огледала“, висока колико су друге дуге, дуга колико су други цели замци дуги, са њених седамнаест огромних прозора, према којима се с друге стране дижу седамнаест огромних огледала као „лажни прозори“. Све то намештено и украшено читавом војском уметника, сликара, вајара, ебениста, орнаментиста, који не уступају оним архитектима горе: врата извајана од Кафиерија, са рељефима од позлаћене бронзе над њима; декорације од позлаћеног стука, од цизелиране бронзе, цизелираног и позлаћеног бакра, разнобојнога мермера; плафони од Лебрена, слике Доменикина, Филипа де Шампањ, Мињара, Ригоа, Натоара, Г-ђе Виже-Лебрен; намештаји од Була; столови, ормари, који су — као онај дивни „ормар за адићаре“ у „Малим собама“ Марије-Антоанете — музејска умет-

ничка дела; драгоцени гобелени, најлепши, највећи; скупочене простирке париске „Савонерије“. Па онда скупочене материје, ситне драгоцености у стаклу и кристалу, и под стаклом и кристалом... Музеј у коме се станује! у коме се станује велелепно и удобно у исто време; — посред најлепше баште на свету!

Оживите сад тај замак, и те баште и паркове, и целу ту „варош од палата“, људима, у њиховој раскошној и многобојној одећи; — и женама, са њиховим адиђарима, у њиховим хаљинама од пет метара обима, које су искићене бисером, златом, сребром, шљокицама, цвећем, вештачким трешњама и јагодама; „дијамантима ушивеним у сребрне звездице у златном прстену“. Замислите свечаности, пријеме, краљевске параде, свечане ручкове, празничне „вечери“, у тој средини и с тим људима; и ако сте одарени са нешто маште, моћи ћете замислити оно што ја гледам данас у Версаљу, и оно што сам видео у читавим свежњевима бакрореза, бојадисаних, небојадисаних, у којима пред гледаоцем поново оживи то до тада и од тада невиђено сјајно друштво осамнаестог века.

Но Версаљ је само један пример, најзнатнији, најбогатији. Али за Версаљем је ишао цео Париз, — много већи но што је Версаљ, са још много више богатих аристократских домова, наравно мањих, али подигнутих и украшених уз сарадњу истих уметника, са сличном раскошју, исто тако драгоценом, понекад с нежнијим, чистијим, одабранијим укусом. Узмите само дом Субиза!

За аристократијом „крви“ и „мача“, ишла је аристократија „робе“, „талара“, аристократија судија и државних чиновника.

За овом, „аристократија“ обogaћених финансиера пучана, Самуила Бернара, де ла Рениера, Димолеа, Париса Дивернеа, ортака Бомаршеовог, — и Бомаршеа.

За овом „аристократијом“, пучанство, нижа „буржоазија“, која се пропињала на прсте и потрчкавала, изближе, издаље, или много издаље, за онима

горе и онима напред; јер је такав закон друштвени да „горњи“ дају пример, а „доњи“ увек подражавају „горњим“, и у добру и у злу. И у седамнаестом веку су биле исте класе друштвене; и било је богатих пучана који су живели на вишој нози и зидали своје лепе „хотеле“, домове, у тада помодном крају Париза *du Marais*; али то је било само зато што су им средства допуштала да задовоље своје праве потребе и да живе удобније, а не из нарочите жеље за раскошју, за разметањем, за „представљањем“. У седамнаестом веку сјај, раскош, „велелепност“, биле су „апанажа“ само највиших, и скоро само највишега, скоро службена, званична, државна привилегија; тек на крају седамнаестог века почиње раскош да силази са свога врха. У осамнаестом веку, раскош је обележје века.

... Сад вам неће бити чудно што је Бомарше, син свога века, „скоројевић“, „дете из народа, као и Помпадура, и ди Бари“, ишао за сјајем и раскошју, „без обзира на моралну цену по којој је све то имао да купи“; и неће вам бити чудно чути да је и Бомарше напоследку подигао једну палату са баштом око ње, која је својим архитектонским сјајем превазилазила летњиковац његова заштитника Париса Дивернеа. Парижани, туристи француски и страни, ишли су да је гледају као знаменитост, њене зграде, терасе, куле „са земљином лоптом на врху, кроз коју је било прободено златно перо“, њене сјајне одаје „које су личиле на праве уметничке музеје“, њен намештај међу којим је, веле, само Бомаршеов „богато украшен писаћи сто стајао тридесет хиљада франака“; њене баште са хладњацима и стазама посејаним попрсјима његове породице, са натписима у којима су слављени Парис-Диверне, Платон, Волтер, — и Амор! ... Све је то било тако богато и раскошно да је Наполеон све то назвао „лудилом“, додајући — нови Лује XIV — да приватни људи, и кад су милионари, немају права да своју кућу држе на кнежевској нози...

Како ћу вам сад говорити о другом обележју осамнаестог века, о његовој *галантерији*, а да не

увредим нежна и идеална осећања својих читатељки? Ја ћу почети са оним што је најгоре, да после првог изненађења не буде других, ни даље увреде. „Оно што је једино добро у љубави, то је телесна љубав“, говорио је у том веку најхладнији, најозбиљнији, најдостојанственији писац осамнаестог века, Бифон, — то јест, исто онако као она до дна душе искварена графициа де Мертел у Лаклоовим *Опасним везама*.

Између та два пола с истом температуром — екваторском, — кретало се француско друштво тога века; и тиме је све речено. Наравно, од вајкада је жена за човека, и човек за жену, била најпривлачнија снага; и од вајкада је Приапу човечанство више служило но Јупитру, и више но Марсу, што врло много значи. Сећате ли се Аристофанових *Ахарњана*. Сећате ли се оног призора у коме један тежак, коме је непријатељ био украо волове, моли Дикеополја „за две капи примирја“? Сећате ли се како их Дикеопол одбија? а у исто време дарује читавом боцом једну невесту, жудну љубави, чији је младожења после свадбе требао одмах да пође у рат? Тако раде људи; и тако је увек било; и у време Аристофана; и у време Овидијево и Марциалово; и у доба *Живота галантних жена* Брантомових у Француској. Али никад као у осамнаестом веку у доба и земљи Бомаршеовој.

С почетка кокетерија и притајена смелост; али већ са роптањем против „хипокризије“ и „стидљивости“. „Чудна ми је то врлина, стидљивост“, говорило се тада; — „чудна је то врлина коју чиоде држе на жени“. Али, по речи оног великог моралиста, „хипокризија је ипак знак поштовања према врлини“. Она често замењује врлину. Жене, у то прво доба кад хоће да гледају човека који им се допада, кад га мере од главе до пете, испитују му црте лица, раст, мушку снагу, још заклањају своје лице лепезом, — на којој, истина, међу чипкама и перјем, имају у средини једно стаклено оканце кроз које могу да гледају и кад су свој поглед заклониле. Девојке тако исто још не гле-

дају; и ако све виде. Онај духовити Кнез де Лињ, један од најбогатијих и најдуховитијих и најсрећнијих људи свога века (који је био и у нашем Београду,¹⁾ и у једном од својих написа бранио име „Славени“, протестујући против тобожње етимологије од *esclave*, доказујући да оно долази од „слава“ — прича како је у манастиру походио своју младу рођаку, графицу Потоцку, и прича како она за све време разговора није ни једном подигла своје очи управљене на под, како је на тај начин ушла, тако остала и тако отишла, више но манастирски скромна. Ако сте икад видели репродукцију њеног портрета од Кухарског, једног од најлепших женских портрета осамнаестог века, са она два кадивена црна цвета која су била њене крупне црне очи, с оним јединственим изразом девојачке плашљиве стидљивости, онда ћете лако замислити утисак скромности који је на свога рођака учинила. Међутим, додаје де Лињ, кад је он био отишао, она је својим другарицама описала свога рођака од главе до пете, све црте његова лица, боју његове косе, боју његових очију, до којих никад није своје очи подигла.

Тако је било у почетку; доцније су ствари вртоглаво пошле низа страну. Врлина је сталан и лаган пут уз брдо, и зато је тешка и спора; слабости и пороци су стрмен пут низ брдо, и зато се котрљају на ниже брзо, и све брже, и све брже. Доцније — доцније се не гледа кроз оканце на лепези, но се гледа право у очи; слушају се нетренимице смеле понуде, па се онда понуде примају, с устезањем, па без устезања. Па је онда љубав престала бити љубав и постала само задовољство. Није задовољство излазило из љубави, но је љубав тражена ради задовољства. „Љубав“ је то друштво „очистило“ од оног низа њених нежних пратилаца, симпатије интелектуалне и моралне, постепеног задобијања срца, пажљивог старања за добро онога или оне коју волите, стрепње од неуспеха, ра-

¹⁾ Oeuvres choisies, стр. 229. — У једном писму кнезу Кауницу. „à Belgrade, ce 10 novembre 1789,“ помиње Ниш, Ђурђево, Шабац, Забреж, Видин, итд.

достигли од успеха. „Одмах се прелазило на ствар“. Остало није имало важности. У једној малој комедији Маривовљевој, нови Купидон каже Амору ранијега доба: „Ваши љубавници били су шмоклјани; они нису умели ништа друго до да тугују, да уздишу, да причају своје патње *одјецима унаоколо*. Ја сам избацио *одјеке*... Моји поданици су тако живи да немају времена за нежне пажње; њихови су погледи жеље; место да уздишу, они нападају; они не кажу: Учините ми милост; они милост просто узму.“ Срели су се у друштву, у салону, у Тиљеријској башти, познали су се, погледали се присно очи у очи, па ако се једно другом свидело, они су се, као у оној симболичној слици Ватовљевој *Укрцавање за Кишера*, узимали за руке, под руку, око паса, па низ цветну ливаду силазили до лађе која вози на Афродитино острво. Као што каже Кребиљон Млађи у својој причи *Ноћ и шпиретушак*: „Свиде се једно другом, и саставе се; досаде ли се једно другом, они се растану исто тако лако као што су се и саставили. Ако се поново свиде једно другом, они се узму с исто толико жеље као да су су се први пут приближили једно другом. Па онда се опет оставе, и увек без имало зле воље. Као што су пришли једно другом без љубави, тако се растају без мржње“... Ја мислим да сте запазили, не само ово последње „без љубави“, но и оно „систо толико *жеље*“; није реч о љубави. — „Узгреднице“, „ћуди“, „*џробе*“ — то су страшне речи које су тада били измислили, да њима назову везе љубавне.

Ти који су се тако састављали и растављали, то су, наравно, били ожењени људи и удате жене. — Брачне везе су биле разорене, „супружанска љубав“ је постала смешна. После створене навике, дошла су начела да их оправдају, па „друштвени кодекс“ да начела озакони. Појмови су се били окренули наизнаок; оно што ми данас, и што људи од вајкада називају „пристојним“, то је тада било непристојно. Велика и отмена госпођа маршалка де Луксембург, пише, сва саблажњена, свом унуку да он срамоти свој род остајући петнаест дана на свадбеном

пути, кад се знало да млада жена припада своме мужу свега осам дана. Ако је ко друкчије радио, он је био, како рекох, смешан, и сматран је као човек рђавог друштвеног понашања; или, у правим лепим случајевима брачне љубави и верности, та љубав и верност су сматране као нешто „херојско“, ван реалног живота, нешто што иде у царство митске лепоте, и што се стварно не узима у обзир. Графица де Перигор одбија Краљеву љубав држањем пуним ледене смерности; и најзад оде у хотимично изгнанство, у унутрашњост, за дуге године. Маркиз Шоазел купује својој жени огрлицу од дијаманата за четрдесет и осам хиљада ливара, и говори јој нежно о идућем дворском балу на коме ће она огрлицу понети, а зна да је, по пресуди лекара, имала да живи само неколико дана; да би огрлицу купио он је, како је био сиромаш, морао заложити једну од својих земаља, знајући у исто време да по брачном уговору огрлица после женине смрти има да припадне њезиној родбини. Маркиз Ла Тремуљ се затвара у собу са својом женом која болује од у оно доба тако честих и опасних богиња, и умире са њом. Али то су изузеци, више но изузеци: аномалије; ако се узме, као што мора да се узме, да је нормално оно што је опште, онда су *ови* случајеви ненормална појава; они су патологија осамнаестог века.

Узмите Шамфора, или кога било хоћете од тадашњих хроничара друштвених, и видећете да је буквално тако. Оставите жене; може се рећи, жене иду за својим задовољством; али видите како мужеви примају оно што њихове жене раде. Један од њих затиче жену у „грешном разговору“ с њеним учитељем немачког језика; овај, уплашен, каже госпођи да је он прорекао да ће се то десити, и том приликом начини погрешку у француском језику; муж исправи мирно Немчеву погрешку, окрене се и оде. Други каже жени, у сличној ситуацији: „Како сте несмотрени! Замислите да вас је ко други затекао!“ Трећега су питали шта би одговорио својој жени (коју није био видео десет година) да једног

дана добије од ње писмо са вешћу „да је опазила да је у другом стању“. Он се мало размислио, и онда рече: „Одговорио бих јој: — Срећан сам што је Бог најзад благословио нашу везу; чувајте здравље, ја ћу вечерас доћи да вам учиним своје подворење“. И као што је рекао, тако би заиста и учинио.

Оваквих, и сличних и истих примера, наћи ћете у самом Шамфору педесетину. Бифонова „телесна љубав“ је све и сва; љубав је само „размена двеју ћуди и додир два епидерма“, као што каже Шамфор; то је све... У то доба је било статуа „бога“ Амора на којима се, кад се окрену, на другој страни видео „баштенски бог“, Приап. Не тражите бољег симбола за љубав у осамнаестом веку!

Тако је та чулна љубав, благодарећи заразности примера одозго, сишла и у грађанство, прешла најзад и на децу, на Грезову девојчицу, на Бомаршеовог Керубина, на Лувеовог витеза Фобласа, на Сесилу де Воланж у Лаклоовим *Ојасним везама*, на малог Луја Г-ђе де Шоазел, на остале дванаестогодишње шипарце и шипарице.

И ушла је и у целу књижевност, и целу уметност. Што је онај бескрајно духовити и бескрајно неуредни бекрија Пирон писао своју „Оду Приапу“, то је још разумљиво; али су тако и слично томе чинили и највећи писци, дика осамнаестог века, — онај озбиљни „председник Монтескије“ са својим „зачином еротичне харемске приче“¹⁾ у *Персијским писмима*; — Волтер у *Орлеанској девици*, „која се тада налазила на свима столовима“; — Русо у *Новој Хелоизи* и *Исповестима*; — Дидро у својим *Брбљивим адиђарима*; — Дидро тако, да се ја ових нечасних „адиђара“ не могу никад да сетим, а да се дубоко не растужим, увређен у својој неограниченој љубави, у свом дубоком дивљењу према овом великом и честитом човеку... „Такав је био тадашњи укус“, вели Тен, наводећи нове примере. „Г. де Малзерб, тако честит и тако достојанствен, знао је на памет и ре-

¹⁾ Гете.

цитоваo је Волтерову *Девицу*; од најнатуштенијега Јакобинца, Сен-Жиста, остао нам је спев исто тако скарадан као и Волтеров; а најплеменитији Жирондинац, Г-ђа Ролан, оставила нам је исповести исто тако несмотрено слободне, исто тако потанко испричане, као што су Русовљеве“. — Сад нам неће бити чудно што Бомарше, син свога века, није савлађивао ону своју „нехотичну ватру“ која је овде више пута помињана, и којој дугујемо не само основни мотив *Фигарове Женидбе*, „право прве ноћи“, — но и цео онај низ тугаљивих призора у том комаду, — и најзад она његова писма, пуна страшнога кинизма, која се чувају у Британском Музеју, упућена у његовој шездесетој години Г-ђи Хуре де ла Марине, чију је папучицу, репродуковану у злату, држао на свом писаћем столу и љубио пре почетка сваког важног рада.

Је ли потребно доказивати да је и својом духовитошћу Бомарше био човек свога времена? Ја сам већ више пута поменуо да су у Француској људи осамнаестог века били најдуховитији у тој најдуховитијој земљи. Овде ћу додати да су они духовитост и створили. Не претерујем. Французи су, истина је, имали духа још и онда кад су латински хроничари први пут о њима почели говорити; *bene dicere et argute loqui*, „лепо и духовито говорити“, — наводе ти хроничари као једну од њихових особина. Французи су латинска раса, с гипким мозгом, од танане, „добре“ материје, у коју се све брзо спроводи и асоциације праве у самом тренутку првог утиска. Богодани стари Грци, који су све имали, тога духа нису имали; или су га добили у римско доба. Латини јесу. Први пример тога духа који ми је познат налази се у латинској књижевности; то је одговор Римљанина Краса у једној парници, у којој је страна коју је он бранио оптуживала другу страну за крађу приватног имања. Противник Красов, бесан на жестину и снагу његове аргументације, довикнуо му је разјарено: „Шта лајете?“ „*Quid latras*“ а Крас: „Видео сам лопова!“ „*Furem vidi*!“ То је тај дух духовитог одговора, брзог „поклапања“.

Али то су почеци; духа тога било је, у Француској, и у Средњем Веку, и за време Обнове, и у веку седамнаестом. Али су то биле само ретке и усамљене варнице, неколике искрице из мрака, свитцина нашем Калимегдану, кад у помрчини засветле у жбуну или трави. Пир духовитости је у осамнаестом веку био раскошан ватромет какав се види на оним многим бакрорезима на којима су нам сачуване слике тадашњих честих ноћних свечаности: — Луар у светлости, са павиљонима и шаторима на његовој тераси, а пред њим, на сред Сене, у мору светлости, читаве зграде подигнуте на води, које се скоро не виде од ватре, лађице и чамци просто састављени од фењера и лампиона, из којих небом шарају огњени млазеви и снопови, у вијугавим серпентинима, „лепезама“, „жирандолама“, „бокорима“, „глоријама“, „сунцима“, са два огромна „букета“ на крају,¹⁾ сјајнија од сунца, из којих се расипа, подиже и пада киша од звездица у свима бојама. То је слика онога пира духовитости осамнаестог века.

Тај дух је осамнаести век не само створио, но је и једини који га је могао створити; век у коме су сви услови за његово стварање били испуњени. Прво, друштвени живот, који доводи људе у свакодневни додир и креше једне о друге. Затим моралне особине; за тај дух брзога одговора треба, као што сам горе рекао, „присуства духа“, смелости која се не збуњује; ударац духом је као ударац физички; не треба савити главу, подижући руке над главом да је заклоните; тада не може бити полета, залета, живе реакције, офензиве. Треба смети и не збунити се; тада су пружине у мозгу запете, и као са затегнуте тетиве лука може да полети стрела. А такви су били од увек Французи, у осамнаестом веку као и у доба римских хроничара. Затим: вежбање, највећи учитељ у свима стварима; па навика; па наклоност, уживање у духу, воља за њим, скоро да речем примљена мода... Сви су тада, одозго до доле, били духовити.

¹⁾ *Bouquet* у пиротехници значи: последњи и најсјајнији „бокор“ ватромета.

Сви, и свагда. Сви су, као и стари Гали, „лепо говорили“, речито, ватрено, заоштрено, — и сви су „говорили духовито“; сви — људи, жене, деца, старци, старо и младо, обдарено и необдарено, трезно и пијано; — и свагда: — у приликама најтежим и најделикатнијим, у опасности, на самрти, ухваћени у срамоти, онда кад би други људи друге земље и другог века, иначе људи духовити и незбуњиви, остали збуњени.

Узмите жене, другарице Розинине и Сузанине; узмите их кад не праве досетке, но само говорѐ. Узмимо тихе, као Г-ђу де Бово, која је имала све особине отмене госпође, савршено понашање, љупкост, „логику човека са грацијом и деликатношћу жене“ „и била једна од оних жена које су највише доприносиле да добро васпитани људи свих земаља сматрају Париз као престоницу Европе“; о таквој жени су хроничари њени говорили, да „једна драж њена баца у засенак све остале: наиме *l'art de causer*“, вештина лепог разговора, која је била „њена слава и њена чаробна сила“. — Узмите сад другу, ону бујну војвоткињу де Шон, која је „говорила плаховито, духовито“; „бацала се и титрала духом, дочекивала га и одбијала као лопаром, ударала њиме као штапом. Њен уплахирени геније, њена памет без крмила, светлцање њенога духа, неред и огањ њених мисли, грозница целог њеног бића, севање њених очију и чак њених гестова“ — навели су Сенака де Мељан да у својим *Портретима и карактерима* упореди њену главу „са сунчевим колима повереним Фаetonу.“

Узмите сад, као што рекох, све оне остале; и узмите их у оним приликама у којима човеку није до духа и у којима не може да има духа. Доиста, бити духовит у пријатном друштву, на друштвеним састанцима где је човек добро расположен, оран за добар говор, где има времена, где се постепено загреје, где га други подстичу, и изазивају да се са њима надмеће, — у таквим приликама још се може разумети ова раскошна духовитост. Али су ти људи духовити, као што сам горе рекао, у свима, и најделикатнијим, и најтежим приликама. У битци, кад кур-

шуми свирају са свих страна, човеку није до досетљивости и он не може да је има; али у битци код Рокуа, младоме Г. де Тианж убијају коња под њим, и он сам је био далеко одбачен, али није био рањен. Маршал Морис Саксонски рече му: „Мали Тианжу, јеси ли се добро уплашио? — Јесам, господине маршале, одговорио му је Тианж; поплашио сам се да нисте рањени“. — Пред смрт човеку такође није до духа, — али пред револуционарним судом, кад му је прочитана смртна пресуда, маркиз де Шансене, учтиво и насмејано, пита судије, „да ли може узети заменика, као што је урадио при уписивању у народну гарду“? — Кад човека ухвате *in flagranti* са туђом женом, његов положај није подесан да човек, кад је у њему, баш и кад није збуњен, тражи елегантан став, и да даје епиграмитичан, духовит облик своме одговору; сетите се онога Немца од мало пре. Али је Г. де Брисак тако урадио кад га је Кнез де Шароле изненадио код своје метресе. Кнез де Шароле му је, по тадашњем обичају, само рекао: „Изиђите“! Брисак му је одговорио: „Господару, ваши би преци рекли: „Изиђимо“!

То су, најзад, *људи*, даровити и незбуњиви људи; али Г-ђа де Форкалкије је била жена, и то недаровита жена: — „она врло лепа, поштена, мртва, и заплетена шмоклуша“, како су о њој, без савести, говорили њени савременици; и била је јаче поражена и осрамоћена од Брисака: њен муж је био једног дана ћушио *en tête-à-tête* и без сведока, тако да није могла тражити задовољења у разводу брака. Али Г-ђа Форкалкије је, бар тога пута, показала да није ни „мртва“ ни „заплетена“ и да има „дух исто тако хитар као и руку“: вратила се у кабинет своме суровом мужу и, шљепивши га, рекла му је: „Ево вам, господине, ваше ћушке натраг; не треба ми“.

Као „недаровите“ жене таква су била и деца, — мала деца, са речима које би и у устима зрелог дворанина изгледале духовите. Мали де Сабран, „стар“ девет година, декламује у Версаљу Волтеровог *Оресџа*: једна госпођа, „мајка три нарочито миле кћери“,

пита га, које је класичне писце читао; а он одговара: „Госпођо, ја у овој прилици могу да се сетим само Анакреона“. Анакреона, „песника Грација“, којих је, као што знате, било три.

Као деца, тако и старци; деведесетогодишњи и стогодишњи старци. Кребиљон Старији је био у аудиенцији код Краља, који га је лепо примио и рекао му: „Ви сте стари; ви имате преко осамдесет година?¹⁾ Кребиљон му одговори: „Не, Ваше Величанство; те године има моје крштено писмо.“ — Фонтенел, у својој деведесет и седмој години, познао се са врло лепом и младом женом Хелвецијевом, која га исте вечери прекори што је, пошав за сто, „прошао поред ње не погледавши је“. Стогодишњи старац јој је одговорио одмах, док још није била довршила реченицу: „Да сам вас погледао, ја не бих прошао.“

Најзад пијани као и трезни. Маршал де Вилар, древна пијаница, био је пијан и оног дана кад је имао бити примљен у аудиенцију код Краља Сардиније — толико пијан да се запleo и пао кад је изишао пред Краља. На патосу, он се сетио да рече: „Ево ме природно пред ногама Вашег Величанства!“

Ако бисте помислили да сам ја ове примере на-пабирчио с много муке, брижљиво одабирајући оно што се може наћи *најлепше*, ви бисте се сасвим преварили; ја сам примере узимао на дохват, буквално на дохват, из гомиле, и једино сам их бирао за категорије; не заборавите, у осталом, да су ово све примери из прилика у којима ни досетљиви и незбуњиви људи нису обично досетљиви. Ни овај последњи пример за „пијане“, није једини; и није, на крају крајева, ни чудан. То је, код тих људи, у свима приликама увек иста памет, исти мозак, са истим навикама и истим способностима. У осталом, најдуховитији човек осамнаестог века, Пирон, био је увек пијан, и увек духовит; што значи да је морао бити духовит и кад је пијан. И кад сам њега поменуо — и пошто о духовитости осамнаестог века нема краја

¹⁾ Кребиљону је тада било осамдесет и осам година.

— да њим и завршим. Пирон више није ни био духовит човек, но нека врста кремена за коју је све било оцило. Грим пише у својој *Кореспонденцији*: „Пирон је био *машина* за сјајне досетке, за епиграме, за муњевите духовите речи... У том роду рата, с језиком као оружјем, он је био најјачи атлет који је икад игде постојао... Нико није био кадар издржати двобој са њим; његови одговори су били поражавајући, брзи као јуриш, страшни као муња. Зато се Г. де Волтер бојао да се не сретне с Пироном...“ И сам Волтер! који је својих четрдесет и пет томова посејао свим врстама духа! Кад Французи хоће да кажу да сви људи заједно имају више духа но један човек, ма који он био, они кажу: „Има некога који има више духа од Г. Волтера, то је Г. Цео-Свет“. Па и тај човек је морао бежати од Пирона, са којим се, међутим, као књижевник, у друштву, у позоришту, морао састајати. Ево вам два састанка њихова, два место једног, зато што су као концем везани један за други. Давала се у „Француској Комедији“ Волтерова комедија *Нанина*. После представе, при изласку срећу се оба „непријатеља“. Волтер, доста киселим тоном, почиње разговор: „Шта мислите о мојој комедији?“ — *Пирон*: „Ја мислим да би вам било милије да сам јој ја писац“. — *Волтер*: Ви писац комада на коме нико није звиждао!“ — *Пирон*: „А ко може да звижди кад зева!“ ... Сутрадан се давала позната духовита комедија Пиронова *Метроманија*. На несрећу Пиронову, у партеру, заваљене главе, спавао је један гледалац сном праведника. Волтер, злурадо се смешећи, показа га Пирону. „А! рече Пирон; тај спава од синоћ!“

Мерсије има право кад у својој *Слици Париза* пише: „Можда у Паризу има заиста сувише онога што се назива духом“.¹⁾ Заиста га је било свуда, и свуда сувише; и зато нам се ни овога пута неће учинити чудно што у Бомаршеовим *Мемоарима*, *Севилском Берберину* и *Фигаровој Женидби* има духа онако раскошно, онако „развратно много“.

1) Mercier *Tableau de Paris*, 1782. Гл. XIII.

Сад би ми још остало да вам говорим о књижевној и општекултурној „напредности“ осамнаестог века и о његовим политичким догађајима, да бих показао зашто је Бомарше тако често „обновилац“, „подмладилац“, и свагдашњи присталица напредних новина у свима правцима, — и да бих показао како је и политичка улога коју је Бомарше играо била најстроже одређена, не само његовом личношћу, но и његовим временом. Али овде је још мање могућно представити у кратко те ствари у њиховом бескрајном обиљу и шаренилу; а ја сам већ и иначе и сувише задржао пажњу свога читаоца. Нека је речено само оно што је најпотребније.

О Бомаршеовом „новотарству“ само оволико:

Век у коме је Бомарше живео био је по превасходству „новаторски“, или (српски) „новотарски“ век. У књижевности тај век разбија сталне, непомичне класичне калупе књижевних врста, уноси прозу у песништво, уводи нове теме, црпене из живота и историје страних и егзотичних народа; ствара реализам, уводи нов, кратак, жив, јасан стил; психолошко посматрање човека проширује на посматрање друштва и на политику, и решава гениално читав низ друштвених и економских проблема. У уметности, у архитектури, вајарству и сликарству, строгост, достојанство и „величину“ класичних образаца Обнове замењује приснијим стилем, ближим „обичном човеку“, са више љупкости, и слободе и реализма; Габриел и Суфло замењују Пероа; Худон и Клодион замењују Пижеа; Вато и Шарден замењују Пусена и Лебрена; у музици Рамо и Глук обнављају оперу у правцу простоте и истине; и то исто чини Г-ђица Клерон у глумачкој уметности. У науци тај век прави преврат; најсмелије и најдубље генерализације долазе једна за другом, од људи првога реда; — ево вам само међу онима чије име алитерира са „Ла“, четири *круйна* човека: Лагранж, Лаплас, Лавоазије, Ламарк; — и, што је занимљивије, и од људи другог реда: од Кондиљака, Ламетрија, д'Олбака, Хелвеција, и толико других. У техници исто тако. Ако се Бомарше

бавио чак и аеростатиком¹⁾, то је зато што су у то доба Монголфије, Шарл и Пилатр де Розије чинили своје покушаје са балонима; као што су многи други механичари и инжењери измишљали новине на многим другим пољима. Свуда новина, свуда „напредност“, нова велика открића, гениална нагађања! — Није, дакле, — да кратко кажем — ни ту чудо што је Бомарше, даровит као што је био, и скоројевић као што је био, јер су скоројевићи по природи за све што је ново, — није чудо што је Бомарше у таквом веку био такође новатор, обновилац, подмладац, или бар присталица новог у свачем чега се латио, у књижевности, у политици, у многим другим стварима, чак у аеростатици (као што смо сад видели), и најзад у музици; у овој последњој нашло се људи који су, читајући у наше време његов „манифест“ написан поводом једног његовог оперског либрета, назрели у Бомаршеу гениалног теориског претечу Берлиоза и Вагнера. То Бомарше није; али његове мисли о опери (драми и музици) доиста опомињу на теорије, и антиципују донекле остварења, ова два велика музичка реформатора. Бомарше, жао ми је рећи, — али, можда се варам! — не чини ми се нигде прави оригиналан дух, мислилац правоуман, који ће истину открити продирањем, правилним продирањем у суштину ствари коју испитује. Он је само даровит човек који брзо схваћа туђе ствари, и који се за многе ствари интересује баш зато што нема једну своју, и што у свакој остаје само на првој површини. Бистрина му помаже да често погоди или назре истину, и да туђој ствари дода нешто ново, али тле на коме стоји није никад темељ чврст и дубок, и увек је туђе земљиште. Његову компетенцију у аеростатици неће нико узети озбиљно, и вероватно ни у музици; али он ни у политици, ни у књижевности, није имао лично својих мисли. У тео-

1) Ломени, *op. cit.* II књ., стр. 521. *Pièces justificatives* бр. 28. — Бомарше ту казује своје мишљење о ваздушним лађама, и објашњава „како би требале да имају облик рибе“, наводи тице за пример, итд.

ријским мислима о драми он иде за Дидроом, у политици су његове теорије израз његових личних *осећања*. Он је дао одличне ствари и био новатор, јер је био врло даровит, али и зато што је био скоројевић и што је живео у новаторском веку. „Ја не знам век у коме бих радије био живео но у овом“, вели он у поменутом „манифесту“, у предговору оперском либрету *Тарар*. Тај век је помогао његове „новотарије“.

Тако је, најзад, и у политичкој историји осамнаестог века Бомарше био потпуно човек свога времена и — наравно — свога сталежа.

Ова студија о Бомаршеу није биографска; још мање је она оглед о политичкој, унутрашњој и спољашњој историји Француске у осамнаестом веку; ја ћу се овде дотаћи само једне појаве из те историје, појаве која је у најтешњој вези са животом и карактером Бомаршеовим; то је рођење и развој друштвене *класе* скоројевића. У седамнаестом веку, и увек, било је скоројевића; али у том случају, то су били појединци, *приватан* тип скоројевића; то је био Молиеров *Пучанин као племић*, „*le Bourgeois gentilhomme*“. У осамнаестом веку се јавља *класа* скоројевића. Бомарше није био само онај скоројевић кога смо у свима областима његова рада и живота и у свима његовим особинама видели, но је поред тога био скоројевић и у оном другом добром смислу осамнаестог века, политички скоројевић, *хото повис*, представник друштвеног слоја коме не даду да се дигне, и који се ипак диже, јер је право на његовој страни.

Цела унутрашња историја осамнаестог века проткана је, од почетка до краја, том борбом коју „трећи сталеж“ води са „онима горе“, прво у осећањима, па после делима, да заузме то место на које има права. С почетка народ осећа оно што каже једна трагична француска пословица: „Љуби руку коју не можеш да уједеш, а моли Бога да је сломи.“ Доцније, тамо пред крај, сви мисле и траже оно што и Сјејес, који почиње свој чувени спис о правилима „трећег

сталежа“, речима: „Шта је трећи сталеж? — Све. — Шта је он до сада био у политичком уређењу? — Ништа. — Шта тражи он? — Да у том уређењу буде нешто“. Још доцније, тај трећи сталеж је на власти, није „нешто“, но је све, а они *ci-devant* „горе“, нису ништа. Сасвим на крају, ни трећи сталеж није више ништа; дошао је безимени „четврти сталеж“. „Безимени“, не зато што нема имена, но зато што незнате какво име имате да дате оним дивљим смећењацима или бестијама и оном шљаму који је, кад су бране прснуле, покуљао за чистим водама.

Ево илустрације узрока, развитка и краја појаве политичког скоројевића.

С почетка „племство“ и власти стоје горе, али врше поштено и дужности оних који су горе: чувају државу, боре се за њу, гицу за њу, и старају се о благостању земље и народа. — Стање је здраво, „притисак“ одозго чврст и умерен у исто време, „отпор“ одоздо одговара притиску. Ко заслужује да напредује, он напредује, *йосшепено*, „по етапама“, и тако стиче способности и особине потребне за виши положај који осваја. У седамнаестом веку, људи из „трећег сталежа“ могли су се попети до највиших положаја у држави, и сваки је војник носио „маршалску палицу“ у своме телећаку.

Доцније, по оном кобном закону да се све што је људско, људи и установе, изроди, — „племство“, и са њим власти, између се; саможивост, обележје дивљих и дегенерисаних, осваја душу сада „тако званог“ племства; оно почиње старати се само о себи. Положаје, части, звања, новац, повластице, оно узима, отима, граби све себи. Већ за време Регента траже се „четири претка“ за чин капетана; доцније се та „четири претка“ — као да ти претци носе са собом војне способности — траже за чин потпоручника.

Па онда нагло настаје оргија егоизма. У друштвеном васпитању, у укусу, у духу, племство се развија до највећих висина углађености, али се срце суши, морал се стропоштава, образ и достојанство се међу под ноге, „седа се на њих“, као што каже

једна груба, али изразита француска реч. Охолост и сујета, као што увек бива, замењују образ и достојанство, а расипање и грабеж замењује старање о држави и народу. Трећи сталеж је сад *espèce* „сорта“, а народ се скоро увек називље *канаљом*. Људи трећег сталежа нису истог рода као ови племенити људи; они су друга анимална специја, нешто испод, нешто у страну, нешто удаљено, из неког другог света. Додир са њима је кужан. Г. де Лисон, „млад, изванредно леп, огромно богат човек, који се кретао у најбољем друштву“, појавио се једном на Краљичином балу у Версаљу, у пробраном друштву најчистије „плаве крви“, међу кнежевима и повлашћеним дворанима; од туда је био тако сурово истеран да је, вративши се у Париз, осрамоћен, извршио самоубиство. А у Шамфоровим *Каракџерима* има ова белешка: „Није прича, но утврђена чињеница да је кћи Краљева, играјући са једном од својих гувернаната, погледала у руке гувернанте, избројала на њој прсте, па онда у чуду узвикнула: — Како! и ви имате пет прстију, као и ја?.. И онда их је још једном пребројала, да се увери да се није преварила“.

Грабеж и расипање народног новца још су гори. Милиони се троше као плева, и све се узима од народа; јер племићи нису порезани. „Презрени метал“, натопљен знојем и крвљу радника, котрља се и растура као никад ни пре ни после тога; кад читате документе из оног времена, ви буквално чујете како новац звечи и тече на све страпе као огромна златна и сребрна река која се сурвава негде, у неку провалију. Најбогатији тако троше да никад ништа немају. Опат Сен-Жермена-на-Ливади, кнез из краљевске породице, има триста седамдесет хиљада ренте (данас двапут или трипут толико, у златном новцу), и двапут је банкрот. Кнез Конти има шест стотина хиљада ренте, али понекад нема хлеба и дрва код куће, јер троши без реда. Војвода Орлеански има једанаест милиона и пет стотина хиљада ренте; кад умире, он оставља за собом седамдесет и четири милиона дуга. Краљ има четири стотине седамдесет и седам ми-

лиона ренте, и дугује три и по милиона своме месару (и то после штедње коју је Тирго завео). Краљица поклања Дофену кола, с оквирина од позлаћеног сребра, украшена рубинима и сафирима; кад су јој предочили да то скупо стаје, она је одговорила: „Зашто су ми, за Бога, паре, ако не да их потрошим“! Државни министри купују, Краљу за поклон, двораци Сен-Клу са његовим парком, за седам милиона седам стотина хиљада ливара, и кажу: „То ће бити један прстен на Краљичином прсту“. Марија-Антоанета тражи једном нешто од Калона, а Калон јој одговара: „Ако је могућно, учињено је; ако није могућно, биће учињено“. Да је с лучем у руци тражио формулу за то како ће најбоље упропастити земљу и Краља, није могао наћи бољу. Узалуд су добри људи, поштени људи, умни људи, Фенелон, Сен-Симон, Масиљон, д' Аржансон, Монтескије, Волтер, чланови „Клуба *de l'entresol*“, и толики други, дизали глас против тих крајње опасних злоупотреба; узалуд је службено тело, Парламенат Дижонски, писао, у својој „Представци“, још 1764 ове речи, много јаче од доцнијег Фигаровог монолога: „А пре а после, народ ће дознати да се остаци наших финансија расипају и даље на дарове тако често незаслужене... и који увек иду истим лицима, у исте грамжљиве руке, које се вечито отварају и увек мисле да нису довољно пуне; оним ненаситним људима који су се, изгледа, родили само зато да све узму и да ништа немају, људима без милосрђа као и без срама“. Узалуд, јер то треба знати, да уши саможива човека никад не чују.

Оне и не виде; а душа и памет његова (колико му је од њих још остало) задимљене су као паром од опиума. Јер егоизам себе кади густим димовима, кади своје жеље, све своје прохтеве, и претвара у својој забуни те прохтеве у своје право, и остаје глуп и слеп за све што је противно или страно тим прохтевима; и докле год отпор не порасте „изнад његове главе“, он ће у својим илузијама сматрати тај отпор још и као повреду његових права, као увреду, као дрскост, као бунтовничку непокорност, коју треба,

коју он има права, коју му је дужност бацити под ноге. Најочитије неправде, несумњиве злочине које ће у том заносу учинити према другој страни која од њега пати, он ће сматрати као нужну одбрану; а туђу нужну одбрану сматраће као злочин; и према томе ће се управљати. Краљ, Краљица. Краљева браћа и сестре, племићи, дворанска гомила, државни великодостојници, црквени великодостојници, министри и људи на власти, неспособни да сами земљом управљају, гњевно или презриво отклањају оне које су требали да призову у помоћ, да привежу за себе, оне који критикују, оне који би тим људима на великим положајима за времена отворили очи, пре но што земљу сурвају у провалију. Место тога, они пале целатовом руком њихове списе, прогоне их, затварају у Бастиљу, доносе законе против њих; а народ који је, дотеран до ижице, почео да ропће, гађају пушкама. Земља пропада, финансије страшне, порезе огромне, путеви непроходни, трговина стала, привреда сваким даном све мања, земљорадња пропада, радници хиљадама иду у просјак, народ гладан, у многим областима тако гладан „да не може више својим рукама да ради“, и да велики и аристократски владика Масиљон пише: „То је у том степену да су црнци у нашим колонијама од њега бескрајно срећнији; јер, ако раде, њих хране и одевају, заједно с њиховим женама и децом; док наши сељаци, највреднији у Краљевини¹⁾, не могу ни после најтежег и најупорнијег рада да имају хлеба за себе и своје породице, и да плаћају порезу.“ „За мене је, пише Шамфор, краљ Француске само краљ једне стотине хиљада људи, којима он дели и жртвује зној, крв и имовину двадесет и четири милиона и девет стотина хиљада људи, у сразмерама одређеним идејама феудалним, војничким, антиморалним, и антиполитичким, које понижавају Европу већ двадесет векова...“ Краљ, то јест камарила²⁾... Људи, међутим,

1) У области Клермон-Ферана, где је Масиљон био владика. 2) „Двор! у тој речи је све зло!“ пише маркиз д' Аржансон. — А Сјејес, у поменутој расправи *Шта је срећи сшалеж?* пише: „Крв човеку узаври при самој помисли да је било могућно законом освештати ужасне плодове ужаснога

о којима се овако говори, ништа не чују, ништа не виде, увијени у свој егоизам као у плашт подијнут преко главе, и утиснут у уши. Они и после свега продужују да цеде, и да тлаче; и да гоне оне који су желели да им помогну, — не због њих, него због народа; — па и због њих!

Сад је био тренутак кад је притисак о коме је горе била реч, био већ одавно достигао степен преко кога се даље није могло ићи. Материја народа је еластична и може дуго, врло дуго да се притискује и савија, све до својег последњег степена „згуснутости“, до својег највећег напона, где опруге морају да скоче у вис, или да се скрхају. Али овде није могло бити речи о крхању; јер су двадесет и четири милиона и девет стотина хиљада људи увек јачи од једне стотине хиљада. За народ, напротив, важи оно: „Притиснуто јаче све на више скаче“.

За тили часак све је било окренуто наизнак. Још око године 1750 народ је трпео и ћутао; око године 1754, после четири године — четири дана у животу народа — *цео* народ говори, и каже својим стенторским гласом да неће више да трпи. Револуција је двапут на прагу, још 1754, и затим 1775. Први пут против свештенства. Други пут из разлога политичких. Године 1789 она није више на прагу, но је ту.

Сада долази онај „трећи сталеж“, долазе они „скоројевићи“, које су досадашњи „горњи“ тако дуго, тако неправедно, и тако неразумно држали далеко од власти и добара. Сада су они све.

Вај! они нису спремни да раде посао који им је пао у део. Све старо особље одбачено је као да га никад није било, и све старо срушено је; требало је преко ноћ створити нов поредак, и наћи међу „новим људима“ оне који ће га створити. Ови, међутим, тако дуго држани далеко од послова, нису се

феудализма... Двор је владао, не монарх.“ — „Камарила“ је онда била језгро оне Шамфорове „стотине хиљада људи“; стприлике оно што су данас, у данашњим демократским државама, министри, политичари, и њихови главни помоћници.

могли спремити за њих, — на једини начин на који је то могућно, постепено, у етапама. Они су сувише нагло дошли на своја места. Затим, дуго тлачени, дуго подјармљени, они су, попевши се у вис и осетивши слободу, дали — и није могло бити друкчије — сувише маха својим осећањима. Са слободом и жељама плануло је и срце и машта, као у млада незрела човека. Снови, ружичасти или пламени, разуздан и невин и грешан оптимизам, мисли о општој срећи, о неком идеалном стању, о неком Блаженом Острву, то је испуњавало њихово срце и њихову главу; — „треба препородити народ“, „цео народ ће се препородити“, „слобода, једнакост, братство“, „народ суверен“, то су биле њихове политичке идеје. Енглез Јунг који их је посматрао и прича о овом њиховом политичком пијанству, додаје: „А шта под тим разумеју, немогућно је ухватити; сем то да мисле на неко теоријско савршенство владавине, сумњиво у својој полазној тачци, несигурно у даљем развоју, химерично у својим крајњим циљевима“. Они су у неком небеском плаветнилу или руменилу, и изгубили су додир са земљом. Они нису спремни ни памећу ни осећањима.

Са таквом памећу и таквим осећањима, они нису видели ни најопаснију ствар која је земљи претила. Они лете унапред, захуктано, задихано, и не виде да се треба зауставити, да као вође треба да мисле на оне који трче за њима, да ће с таквом трком и они бити пред понором као и људи Старе Управе, да треба дићи бране и борити се, не више против оних који падају и чији пад нико неће и не жели задржати, но против оних *чије интересе заступају*, против оних који наилазе, нарочито против нових скоројевића, овога пута оних рђавих, који немају без мало ни једне добре, а имају све рђаве особине скоројевића, апетите, „глад“, завист, и пакост, — високо, скоро мегаломанско мишљење о себи, — и инфериорну моралност низина из којих долазе. Они први, то су оне чисте воде које су брану обориле; ови други, то је онај муљ и шљам који је с вртлогом полетео, који је, без муке, прелетео преко оборене бране, још много наглије, и који

није имао способности да обори брану, и, да тако кажемо, сам себи прокрчи пута и заради место до кога је долетео.

Они први нису тако урадили, нису окренули фронт против ових других — и сад су ови други све.

Гладни неприродном глађу, факир-фукара до јуче, до синоћ, до мало пре, презрени у свом варошком крају или у својој провинцији, пуни огорчења, не против неправде, но против свих бољих и виших; без дара, без васпитања, без знања¹⁾; сада кад су се дохватили власти, они с испруженим рукама и раширеним прстима грабе све, положаје, власт, туђа имања, туђе жене, — поштене, које се дају из страха; и оне друге, — седају међу туђ намештај, у туђа кола, за туђе трпезе, *хоће да живе живојом оних које су одајале исперали*. То је њихова прва, и једина брига, не добро народа, ни остварење политичких и друштвених теорија. Мале ди Пан²⁾ нам прича како они раде за добро народа — „возећи се у каруцама са шест коња, опкољени гардистима, седећи за трпезама постављеним за тридесет особа, ручајући уз звуке музике, окружени пратњом глумаца, куртизанки, и преторијанаца“. Кад Коло д' Ербоа „представља“ у Лиону, његов свечани апарат „личи на двор Султанов“; „од њега је могућно добити аудиенцију тек после три поновљене молбе; чигав низ дворница служи као приступ у његов салон за пријеме; прићи му се сме само на петнаест корака одстојања; два гардиста с пуном пушком стоје поред њега лево и десно, и мотре стално молиоце“. Кад је Изабо у бордоском позоришту, „пастири позоришни праве, помоћу венаца од цвећа, речи: *Изабо, Слобода, Једнакост*, а „на улици га поздрављају као

¹⁾ Симон (Антоан), некал обућар, сад чиновник Париске Општине и чувар Луја XVII у Тамплу, поздравља свога пријатеља на крају писма оваквим правописом: „*Je te coitte le bonjour mais et mon est pousse*“; то јест, *Je te souhaite ... moi et mon épouse*. (У *coitte*, с место *s* Ои се у XVIII веку читало као *оиѐ*). ²⁾ В. Теново *Посићање одашње Француске* (део: *Революција*, књига: *Анархија, Јакобинска најеза и Револуционарна влада*) за изворе ових података, који су овде наведени између тисућа других.

владаоца“. Његови „нови дворани“ називају га „великим човеком“; а на његовој трпези се служе „јаребице, копунџице, кљукане кокоши, раци, племенита бордоска вина“, и онај „прекрасни бели хлеб“, названи „хлеб народних посланика“, — док „бордоски становници немају сваки дан ни четири унције¹⁾ плеснивога хлеба, а сељаци из околине једу корење“.

Изишавши вртоглаво нагло из својих низина на највише висине, „пре тога тако ништавни и тако покорни“, они су за један тренутак у чуду,²⁾ али само за један тренутак; таштина ниског скоројевића је толика да он себе одмах увери у своју велику вредност, своје врлине, своје заслуге, свој дар, своје знање, своју лепоту, своју неодољивост код жена, своје универсалне способности. Петион, враћајући се у Краљевим каруцама из Варена, уверен је да се оној доброј, лепој и љубазној Краљевој сестри г-ђи Јелисавети, толико допао „да би му она била пала у наручја и предала се вољи природних нагона“, да су били сами у колима. Коло д' Ербоа, у истом говору у коме је бранио покољ у Лиону, вели: „И ми смо осетљиви; милостиви, човечни, великодушни. Јакобинци имају све врлине“. Жозеф Лебон, из ложе у којој неке госпође нису хтеле да се дигну кад је он ушао, излети као бесан на позорницу, па млатајући својом сабљом и претећи публици виче: „Зар те кицошке неће да устану пред представником двадесет и пет милиона људи, преда мном, који сам више него краљ!“ Други исто тако, у небројеним варијацијама; а Марат (у једној својој књижици „о огњеном флуиду“) вели о свом научном генију: „Што се тиче... тога суштства непознатог пре мене, ја ослобођавам теорију сваке хипотезе,... ја је чиним интуитивном, ја је депонујем у једно мало делце које

1) Отприлике 120 грама. 2) Жозеф Лебон, мали поп апостат, поставши господар у својој провинцији, није се могао уздржати да, држећи збор у цркви, не узвикне: „Ко је могао помислити да ћу се ја овамо вратити као представник народа са неограниченим пуномоћјем!“

осуђује на заборав све што су учена друштва икад досад објавила о мом предмету“. Другом једном приликом: „Ја држим да сам исцрпао све комбинације људскога духа о моралу, филозофији, и политици.“ — Ни Спенсер, ни Аристотело, не би ни у поноћном бунилу врунице могли рећи то што о себи говори овај бесни ззекан гласно у по бела дана. — И, наравно, грди велике, које не може ни да разуме, под чијим стопама не би био достојан да буде ни прашина: — Декарта, Њутона, Лапласа, Лавоазија.

Ако су теорије оних првих, добрих скоројевића биле магловите, и ако ти људи нарочито нису умели наћи практична средства да своје идеале остваре, — ови нови су имали теорије сулуде, али које су начинили превасходно прецизним њиховим практичним остварењем. И они хоће да „препороде народ“. Али док има бојазни од опозиције, од незадовољника, од оних који их могу једног дана срушити, и одузети им све чега су се докопали, дотле „препорођај“, онакав какав они замишљају, не може бити потпун. Отуда ће у њихово име Ла Ревељер-Лепо у скупштини тврдити „да је потребно свести народ на мање од половине, да би се република могла темељно учврстити у Француској“. А бесомучни Карије ће то рећи још јасније: „Ми ћемо пре начинити гробље од Француске но што ћемо одустати од тога да је препородимо на свој начин.“¹⁾ — Политичка теорија аристократа састојала се сва из ове две речи: — *Ми! На вашим главама!* Теорија револуционарне демократије такође се сва састојала из две речи: — *Ми! Без ваших глава!*

Пракса је, разуме се, одговарала теорији. Угазимо у језеро крви! „Тешко ономе који узмути дно народа!“ говорио је Риварол још 1789. „Век просвете не постоји за доњу гомилу!“ Људи о којима говорим свесно су и намерно узмутили то дно. Прво су, демагошки подлачки, пуку казали да је суверен. Посланик Буш довикнуо је, пред пуним галеријама,

¹⁾ В. напомену ²⁾ на стр. 159.

једном посланику који је тражио да се седница скупштинска претвори у тајну: „Треба да знате, господине, да ми овде већамо пред својим господарима, и да ми имамо да им дајемо рачуна о нашим мишљењима“. Шалије, на збору централног Клуба лионског, каже гомили која га слуша: „Знајте да сте ви краљеви, и више него краљеви. Зар не осећате суверенство које кружи по вашим жилама?“ — Па онда су тој гомили рекли, на стотини зборова, у листовима, у оном страшном *Чичи Дишону*, да треба да врши то своје суверенство и казали јој како треба да га врши. Онда настаје оно што цео свет зна: пљачкање, рушење, паљење библиотека, убијање, каквих никад није било пре тога, прво по улицама, па онда, кад су им ти људи отворили тамнице, по тамницама, где су ненаоружане и невине људе и децу убијали други људи (?), копљима, сабљама, продужавајући њихову самртну агонију, играјући и певајући око лешева на које су постављени лампиони, с намештеним клупама за гледаоце, који су позивани као на представу. За то време они горе — сад су они „они горе“ — трљају руке, пирују, називају насмешено гилотину „народним прозором“, „народним бријачем“, „*sacram sanctam guillotinam*“. Народни представник Лежен дао је чак направити једну гилотиницу, којом су имали да кољу кскови спремљене за његову трпезу; а народни представник Карије је, говорећи о егзекуцијама којима је присуствовао, причао: „Никад се у животу нисам тако смејао као кад сам их гледао“ — свештенике — „како кревеље лица умирући“.

И тако је ишло по целој Француској, све *ad maiorem populi gloriam*, у хатар „његова препорођаја“; док није, на крају осамнаестог века, дошао опет један, овога пута највећи скоројевић осамнаестог века, који је свему учинио крај: Наполеон Бонапарта; генерал па цезар.

Kras
Lance
C. D. D. D.

Такво је постање, развој, и крај, у току историје, политичке класе скоројевића. Она има исте особине, и постаје под истим условима, као и приватни тип скоројевића. Али је разлика у томе што је за овог последњег одговорна, бар у првом реду, само његова најближа околина, а за класу скоројевића цела народна управа. За класу политичког скоројевића увек су криви „они горе“; па била то „аристократија“ према „трећем сталежу“, „добри скоројевићи“ према рђавим, рђави према дну народа — последњем слоју муља који изиђе на површину и дочепа се власти. И онај је најкривљи који први почне са својим погрешкама; и крив је за *цео остали развој*, који после иде чисто механички, неминовном силом, и није ништа друго до адекватно сразмерна реакција на претходну акцију. Никад не би дошло до Карија и Шалија да није било Алмавива. Требало је попустити још кад је, на крају седамнаестог века, онај умни и фини Лабријер¹⁾, син врло добре париске породице, ћутке и сетно трпео охолост „Великога Кондеа“, који је бар однео сјајну победу код Рокрое, и суровост и обест свога ђака, унука Кондеова, војводу де Бурбон, који није никад добио битку код Рокрое. Требало је попустити бар онда кад је Волтер,²⁾ син једног бележника, гласно протествовао против злоупотреба државне управе. — Кад је дошао Русо,³⁾ син једног часовничара, већ је било сумњиво да ли би попуштање стигло на време. — Кад је дошао Бомарше,⁴⁾ опет син часовничара, и сам часовничар, било је доцкан. — Затим су дошли Марат, Шалије, Коло д' Ербоа, Изабо, Карије, Лежен, Лебон,⁵⁾ — и тако *ad infinitum*; а ти су секли главе.

Бомарше је био у средини низа, и његово политичко опозиционарство тачно одговара времену у коме се родио и у коме је сазрео (сазрева се, по мишљењу психолога, око двадесете до двадесет друге године), око године 1753, то јест у доба кад је, као

1) Рођен 1645. — 2) Рођен 1694. — 3) Рођен 1712. 4) Рођен 1732. — 5) Рођени 1744, 1747, 1750, 1754, 1756, 1758, 1765.

што смо видели, француски народ одједном пренуо да се буну против јарма који му је дотле жуљио врат близу педесет година. Та је осећања Бомарше примио у себе. И тако је он и ту син свога времена.

Са овим је завршен, добро или рђаво, цео задатак који сам себи у почетку поставио.

10-II-1926
Београд

ПОГОВОР

Ова психолошка и књижевна студија написана је — рачунајући ту и прибирање и проучавање грађе — у Паризу у другој, односно првој половини 1888 и 1889 године. Првих пет одељака објављени су у *Ошацибини* у лето ове последње године; један одломак, о *Севилском Берберину* (одељак VI), у првој свесци *Дела*, јануара 1894; тај је одломак био готов у пишчевим хартијама.

Позван од Одбора *Српске Књижевне Задруге* да уступи, за њена издања, оно што је од ове студије већ било објављено, писац се дуже времена устезао да прими предлог Одбора. Није могао пристати да своју студију штампа недовршену, а још му је било теже решити се да је настави тридесет и шест година пошто је прекинута. „Поправљање наших властитих списа, после рока толико дугог да је духовни *status* у коме смо их састављали заборављен, тако да га не можемо поново дочарати и оживети, опасан је експеримент“.¹⁾ Још је опаснији експеримент *наставити* рад остављен пре тако дугог времена.

Ако се писац ипак одлучио да такав рад настави, он је то учинио што му је посао био јако олакшан двома околностима. Прво, обилата грађа коју је за свој рад купио сачувала му се, као неким чудом, скоро у свој потпуности; под грађом писац овде разуме и критичке белешке, и опште рефлексије, и детаљне планове расправе. Друго: његова *мишљења* нису

¹⁾ George P. Marsh, *Lectures on the English Language*,

се изменила ни у књижевности ни у моралним погледима; о томе није тешко уверити се поредећи оно што је писано 1925¹⁾ са оним што је писано 1889. Чак ни у политици писац није променио своја теоријска гледишта. Он и данас мисли о „власницима“, како их наиван свет зове. исто као и пре, неколико година после Зајечарске буне; онако као и Оксеншерна кад је казао своме поштену сину (који је, сматрајући се неспремним, није хтео да се прими вођства мисије на Конгресу мира): „Зар незнаш, сине, са како се мало памети управља светом?“ А о „Јакобинцима“ мисли опет као и пре, да су „дивљи смећењаци“, кад нису „пометени бандити.“

Са начином излагања, са стилу, ствар је била много тежа. Писац је, кад је почео писати своју расправу, био млад човек од тридесет и пет година и, стајао је осим тога стилистички под утицајем Тена и Пола де Сен-Виктора. Та су времена данас давно прошла. Међутим, требало је, колико је могуће више, одржати тон и обезбедити прелазе. То је све што је писац покушао.

Оно што је раније било објављено, остављено је онако као што је било без промене.

Дужи „Епилог“ морао је изостати, да се не би прешао уобичајени обим ових издања.

Коректуру, ни у *Ошацбини* ни у овом издању није водио сам писац; отуд извесне неједнакости („часовничар“, „саџија“, „сајџија“; и друге).

Б. П.

¹⁾ Од *Фигарове Женидбе* (одељак VI) до краја.

